

4.1956

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ

**İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ**

Hakemli Dergi

3. Sayı

SİVAS - 1999

KÂDÎ ABDÛLCEBBÂR ve "TENZÎHÛ'L - KUR'ÂN ANÎ'L - METÂİN"

ADLI ESERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Dr. Metin BOZKUŞ*

A - KÂDÎ ABDÛLCEBBÂR VE HAYATI

1. Kâdî Abdülcebbâr'ın Yaşadığı Asra Genel Bir Bakış

Bir insanın yetişmesinde ve şahsiyetinin oluşmasında o insanın içinde yaşadığı devirdeki sosyal, siyasi ve iktisadi olayların, ilmî ve fikrî seviyenin tesiri vardır. Bu sebeple Kâdî Abdülcebbâr'ın hayatını ele almadan önce, içinde yaşadığı asra kısaca değinmemiz yerinde olacaktır.

Kâdî'nin hayatı hicri dördüncü asır ile beşinci asrın ilk yılları içerisinde geçmiştir. Bu yılların İslâm Tarihi açısından önemli bir yeri vardır. Çünkü bu dönemlerde bir taraftan siyasi ve mezhebî üstünlük kazanma mücadeleleri yapılırken diğer taraftan, buna karşılık ilmî faaliyetlerde de yoğun bir çalışma görülmüştür. Yine bu dönem İslâmî ilimlerin konularının kesin hatlarıyla birbirinden ayrıldığı yıllar olmuştur. Bu nedenle dönemin siyasi, sosyal ve ilmî durumunu tetkik etmek, Kâdî Abdülcebbâr'a yaptığı etkileri tespit açısından önemlidir. Bundan dolayı bu dönemle ilgili kısa bilgi vermek yerinde olacaktır.

a. Siyasi Durum : Siyasi açıdan hicri dördüncü asrın son yılları ile beşinci asrın ilk yılları, Abbasilerin merkezi otoritesinin zayıfladığı ve halifelerin otoritelerinin kalmadığı bir dönemdir. Eyaletler bir taraftan daha bağımsız hareket ederek, İmparatorluktan kopup zamanla devletçikler haline gelmeye başlamış, bir taraftan da merkezi otorite, önce bir müddet Türk Emirleri'n, daha sonra da Bağdat'ta hakim olan Büveyhiler'in eline geçmiştir. Halifenin sadece manevî yetkileri kalmıştır. Valiler, halifelerden daha kuvvetli ve daha çok araziye sahiptiler. Ancak yine de halifelerin manevî otoritelerini kabul ederek makamlarını onlara onaylatıyor ve onlar adına hutbe okutup, dua ettiriyorlardı.¹

Bu dönemde Abbasilerin merkezi otoritesi şekli olmaktan ibaretti. Çünkü imparatorluk içinde süratli bir parçalanma hareketi vardı ve imparatorluğun toprakları bir çok beylik tarafından parçalanmış durumdaydı. Bunlardan Arap asıllı olanlar batıda, Türk ve İran asıllı olanlar ise doğuda imparatorluğun topraklarını

* Cumhuriyet Üni. İlahiyat Fak. İslâm Mezhepleri Tarihi Araştırma Görevlisi

¹ Ahmet Emin, *Zuhru'l -İslâm*, Kahire, 1966, II, 1; Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasiler" *D.İ.A.*, İstanbul, 1988, II, 31-38, İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi* (Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal) (Ter. Heyet), İstanbul ts, III, 389-398.

bölüşmüşlerdi. Bu beyliklerin hakim oldukları yerler şunlardı: Mısır'da Tolunoğulları, Behreyn'de Karmatiler, Kuzey Afrika'da Fatimiler, Horasan ve Maverâünnehir'de Samanoğulları, Suriye ve Mısır'ın bir bölümünde İhşitler, Irak'ın kuzeyinde Musul ve Diyarbakır'da Hamdaniler ve İran'da Büveyhiler bulunmaktaydı.²

Hicri dördüncü asırda İslâm dünyası siyasi açıdan zor günler yaşıyordu. Çünkü bu asırda üç halife birden ortaya çıkmıştı. Bunlar, Bağdat'ta Abbasi Halifesi; Mısır'da Fatimi Halifesi ve Endülü's'te de Emevi Halifesi idi. Bu halifelerin her biri siyasi grupları temsil ediyordular.³

Siyasi açıdan bu asırdaki, farklı mezhep ve ırka mensup müslümanlar arasında bulunan üstünlük kazanma ve merkezi idareyi ele geçirme mücadeleleri savaflara sebep olmuştur. Kendisini incelediğimiz Kâdî Abdülcebbar'ın hayatı ise, tamamıyla Büveyhilerin hakimiyeti bölgesinde geçmiştir.

Büveyhiler; İran asıllı Ebu Şuca Büveyh tarafından kurulmuş ve hicri 320'den 450 yılına kadar hüküm sürmüş bir beyliktir. Hazar Denizi'nin güney kıyılarındaki dağlık bölgede bulunan yaylalarda yerleşmişlerdi. Bu ailenin üç oğlu; Ali, Ahmet ve Hasan, İran içinde hakimiyetlerinin geliştirmeye çalıştılar. Ali Fars'ta, Hasan Medya'da, saltanat sürmüş, Ahmet ise Kirman'ı zannedip Bağdat'a girmiştir. Bunun üzerine Halife Müstekfi O'nu "Emirü'l-Umerâ" olarak tayin etmiştir. Bundan sonra Abbasi Halifeleri, Büveyhiler etinde bir oyuncak haline gelmiştir. Büveyhiler, İtikâta Mu'-tezile-Şîa karışımı bir inanca mensuptular. Bu inançlarından dolayı Sünniler tarafından sevilmemekteydiler. Aynı zamanda Abbâsi halifelerini ortadan kaldırmadıklarından Fatimiler tarafından da sevilmemekteydiler. Bu düşmanlıklar ve iç hesaplaşmalar, Tuğrul Bey'in Bağdat'a girmesi ile son buldu.⁴

Devrin sosyal durumuna gelince; Kâdî'nin yaşadığı hicri dördüncü asrın sosyal açıdan çok karışık olduğunu görmekteyiz. Bu asrın en önemli sosyal çalkantısı, büyük mezhep kavgalarına sahne oluşudur. Çünkü karşılıklı anlayış, saygı ve müsamahanın aksine koyu bir mezhep taassubu başlamış ve bu taassup her geçen gün biraz daha şiddetlenmiştir. Bu mezhep kavgaları gerek Ehli Sünnet'in kendi arasında ve gerekse Ehli Sünnet'le Şîa arasında acımasızca devam etmiştir.⁵

Kâdî de her insan gibi yaşadığı dönemin sosyal şartlarından etkilenmiş ve bu olaylar karşısında tavrını koymuştur. Bu sebeple O, Mu'tezilî çağdaşları tarafından bu mezhebin fikir babası olarak kabul edilmiştir. Aynı zamanda İslâm düşüncesi içerisinde yer alan rasyonel düşüncenin bir temsilcisi olarak da görülmüştür.

Neticede yaşanan bu sosyal buhranlar ve savaflar, malî bakımdan bir çok olumsuzlukları da beraberinde getirmiştir. Bu kıtlık ve darlık, Kâdî'yi de etkilemiş ve O'nun malî sıkıntıları içerisinde yetişmesine sebep olmuştur.⁶

² Ahmet Emin, a.g.e., I, 90.

³ Süleyman Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, İstanbul, 1969, s.32.

⁴ K.Z. Zettersten, "Büveyhiler", İ.A., İstanbul, 1970, II, 843-845.

⁵ Ahmet Emin, a.g.e., II, 4-5.

⁶ Adnan Zarzur, *Kâdî Abdülcebbar'ın Müteşâbihü'l-Kur'an'ının Mukaddimesi*, Kahire, 1969, s. 9.

b. İlmî Durum : Kâdî'nin yaşadığı hicri dördüncü asır bütün bu dağınıklık, çalkantı ve zorluklara rağmen ilmî açıdan parlak geçmiştir. Yine bu asırda İslâmî ilim ve kültür hayatındaki gelişmeler durmayıp devam etmiş, her alanda birçok âlim yetişmiş ve değerli eserler vücuda getirilmiştir. Bağdât hem siyasî, hem de ilmî bakımdan merkez olma özelliğini korumuştur. Yani siyasî ve sosyal hayattaki olumsuzluklar, ilmî hayata fazlaca yansımamıştır. Zîra mahallî idareler, başkentlerini birer ilim merkezi haline getirmede ve ilim adamı yetiştirmede âdeta yarışmışlardır. Bu durum ilmin gelişmesinde ve âlimlerin yetişmesinde büyük bir âmil olmuştur. Kısaca, İslâm dünyasında siyasî bölünme ve parçalanmalar meydana gelmişse de, bu durum memleketler arasında gidip-gelmeye mânî olmamıştır. Müslümanlar, Maveraünnehir⁷den Endülü's'e kadar uzanan geniş topraklar üzerinde serbestçe dolaşabilmişlerdir.

Sonuç olarak, Kâdî, çağının siyasî, sosyal ve iktisadî olumsuzluklarına rağmen, pek çok konuda eserler yazarak İslâm düşüncesine önemli katkılarda bulunmuştur. Diyebiliriz ki, sosyal durumun olumsuzlukları bir anlamda ilmî gelişmeye katkıda bulunmuştur. Mezhep kavgaları ve mezheplerin taraftar toplama çabaları sosyal açıdan olumsuz sayılsa da, ilmî seviyeyi geliştirmesi ve araştırmayı derinleştirilmesi açısından faydalı olmuştur. Nitekim Kâdî'nin ilmî şahsiyeti bunun bir göstergesidir.

2 - Kâdî Abdülcebâr'ın Hayatı

a. Kâdî Abdülcebâr'ın Yetiştirmesi, İlmî Şahsiyeti ve Kadılığı İslâm fikir hayatında önemli bir yeri bulunan Mu'tezilenin ileri gelen şahsiyetlerinden ve imamlarından biri olan; Ebu'l-Hasan Abdü'l-Cebbâr b. Ahmed b. Abdî'l-Cebbâr Esedâbâd'da doğmuştur. Doğum tarihi hakkında kaynaklar yeterli bilgi vermemektedir. Ancak O'nun uzun müddet yaşadığını ve 90 yaşını aşkıktan sonra H. 415 (M. 1025) yılının Zilkâde ayında Rey şehrinde vefat ettiğini kaydederler.⁸ Bu duruma göre O'nun yaklaşık H. 320 ile 325 yılları arasında doğmuş olduğunu söylemek mümkündür. Bu tarihten çok sonra doğmuş olduğunu belirtmek ise, O'nun uzun müddet yaşadığı konusundaki rivayetlere ters düşmektedir. O'nun çocukluk ve gençlik yılları hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Ancak hallaçlık yapan fakir bir ailenin çocuğu olduğu rivâyet olunmaktadır. O'nun bu fakirliği evlendikten sonra da bir süre devam etmiş olup, bu sıkıntılı hayatı resmî kadılık makamına atanması ile son bulmuştur.⁹ Görebildiğimiz kadarıyla kaynakların hemen hemen hepsi, O'nun fakirliği ve kadılığı üzerinde durarak, diğer konularda fazla bir malûmat vermemektedir.

Kâdî, temel eğitimini fakir bir aileye mensup olması nedeni ile kendi mühiti olan Hemedân çevresinde yapmıştır. Onun ilk tahsili Arap dili ve edebiyatı üzerinde olmuştur. Zira dinî tahsil yapacakların, Arap olsun veya olmasın, bu dili öğrenmeleri gerekli idi. Kâdî, ilk tahsilinden sonra devrin önemli ilim merkezlerini

⁷ Ahmet Emin, a.g.e., II, 259 - 265; İbrahim Hasan, a.g.e., III, 394.

⁸ Tacuddîn Sübkî, *Tabakâtü Şafiyyeti'l-Kübra*, Mısır, 64, V, 97; Fuâd Seyyid, *Fadlî'l-İtîzâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, Tunus, 1974, s. 121-127, Şemsüddin ed - Davûdî, *Tabakâtü'l-Müferrissirin*, Mısır, 1972, I, 256-258; Hatip el - Bağdâdî, *Tarihü Bağdad*, Beyrut, ts, XI, 113; Şemsüddin Zehabî, *Siyerü A'lâmîn - Nübelâ*, Beyrut, 1986, XVII, 244-245; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, Beyrut, 1966, IX, 111; Adnan Zarzur, *Kâdî Abdülcebâr'ın müteşâbihî'l-Kur'ân'ının Mukaddimesi*, s.7-9.

⁹ Ömer Rıza Kehhale, *Mu'cemü'l-Müellifin*, Dınişk, 1961, VII, 78; Adnan Zarzur, a.g.e., s. 7-9.

ziyaret etmiştir. O'nun bu ziyaretlerinin ilk durağı Basra olmuştur.¹⁰ Kâdî daha sonra Abbasiler'in idare merkezi olan Bağdât'a geçmiştir. Burada Şeyh Ebu Abdullah'ın yanında, akraları arasında parmakla gösterilen birisi oluncaya kadar, uzun müddet ikamet etmiş ve O'nun huzurunda pek çok kitap te'lif etmiştir.¹¹

Kâdî, Bağdât'ta böylece kendisini akademik bir topluluk içerisinde bulmuş ve O'nu meşhur edecek çalışmaların içine girmiştir. O'nun Bağdât'ta en çok Ebu Abdullah Hüseyin b. Ali el - Basrî (ö. 369/970)'den istifade ettiği nakledilmektedir.¹² Kâdî daha sonra Bağdât'tan ayrılmış ve Ramehürmüz şehrinde uzun süre kalmıştır. Bu süre içerisinde de te'lif hayatını sürdürmüştür. Sonra Emir Sahib İsmail b. Abbâd, ilmini takdir edip O'nu Kâdî tayin ettiğini belirterek, Rey'e çağırmıştır. Kâdî, burada ölümüne kadar tadrise vazifeli olmuştur. Emir O'na bir defasında "Bu yeryüzünün en faziletlisidir", bir defasında ise "Bu yeryüzünün en büyük âlimidir" demiştir. Kâdî Abdülcebâr'a farklı konularda yazdığı nisbet olunan 400 bin sahife atfedilmektedir.¹³

Kâdî, İslâm ilim aleminde seçkin yeri olan bir alimdir. O, İslâmî ilimlerin pek çoğu ile ilgilenmiştir. Özellikle Kelam, İslâm Hukuku, Hadis ve Tefsir sahalarında kendisini ispatlamıştır. O'nun meşgul olduğu ilimler ve bu ilimleri aldığı hocaları ise şunlardır:

Kelam : Bu dönemde Abbasiler'in gücü azalmış ve Şia mezhebi gelişmiştir. Ancak Büveyhoğulları'nın saltanat döneminde Mutezile, kaybettiği eski itibarını tekrar elde etme çabası içindedir. Kâdî, Kelâm ilmini Basra'da Ebu İshâk b. Ayyaş'tan, Bağdat'ta ise Ebu Abdullâh Hüseyin b. Ali el - Basrî'den almıştır. İşte bu dönemde Kelâm ilmini, bu hocalarından öğrenen Kâdî, Mu'tezile'ye yeni bir ruh ve canlılık getirmiş, kendi asrında Mü'tezile'nin şeyhi ve vazgeçilmez bir âlemi olmuştur. Yine bu dönemde Kâdî'nin eserleri son derece itimat görmüş ve ondan önceki Mu'tezile imamlarının eserleri ikinci plana itilmiştir. Kâdî, böylece Kelâm ilminde büyük bir şöhrete ulaşmıştır.¹⁴

Hadis : Kur'ân ve Sünnet'in İslâmî ilimlerin kaynağı oluşu, bu ilimlerde söz sahibi olmak isteyen her âlimin bunlarla meşguliyetini gerektirmiştir. Kâdî de bu kaideye bağlı olarak sünnet üzerinde çalışmış ve çevresinde tanınan pek çok hadis âliminden istifade etmiştir. Kâdî'nin hadis dersi aldığı hocaları şunlardır :

Ebu'l - Hasan Ali b. İbrahim b. Seleme el - Kattân el - Kazvîni (ö. 345/956), (Kâdî bu hocasından aynı zamanda Şafîî fıkhı da okumuştur)¹⁵, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Cafer b. Faris el - Isbehânî (ö.

¹⁰ Fuad Seyyid, a.g.e., s. 121.

¹¹ Fuad Seyyid, a.g.e., s. 121.

¹² Yusuf İlyan, Sergis, Mu'cemü'l-Matbuatü'l-Arabiyyetü ve'l Muarreb, Mısır, 1928, I, 360.

¹³ Fuad Seyyid, a.g.e., s. 121.

¹⁴ Yusuf İlyân, a.g.e.; I, 360.

¹⁵ Hatib el - Bağdâdî, a.g.e., XI, 338.

346/957)¹⁶, Ebul Abbâs Muhammed b. Yakup b. Yusuf el - Emevî en - Nisâburî (ö. 346/957)¹⁷, Abdurrahman b. Hamdân el - Cellâb (ö. 346/957).¹⁸

İslâm Hukuku : İktikâdî konularda Mu'tezilî olan Kâdî, amelde ise Şafîî mezhebine mensuptu. O, Şafîî fikhını Seleme b. Kattân'dan almıştır.¹⁹

Kâdî'nin uzun süre kadılık yaptığını ve “Kâdî'l-Kudât” lakabını aldığını biliyoruz. Bu unvan İslâm hukukunda sahip olduğu derecesini göstermesi açısından yeterlidir. Kâdî'nin fikhî konusundaki metod ve çalışmaları ile ilgili olarak Prof. Abdülvahhâb Hallâf şöyle demektedir : “Kâdî ameli mezheplerin yerleşmesinden sonra fikhî usûlü sahasında nazarı olarak veya herhangi bir mezhebin tesirinde kalmadan, sadece esas ve ölçülerin açıklanmasını hedef edinen, yani daha çok prensipler üzerinde duran bir metotla eserler kaleme almıştır.”²⁰

Tefsir : İslâm'ın ana kaynağı olan Kur'ân-ı Kerim, insanın Allah'la, insanın insanla ve insanın eşya ile münâsebetlerini düzenleyen esaslar getirmiştir. Ancak Kur'ân'ın her devirde anlaşılması için yoruma ihtiyacı vardır. İşte Kur'ân'ın anlaşılması için yapılmış bütün çalışmalar, tefsir genel başlığı altında toplanır. Kâdî de tefsir sahasında çalışma yapmış ve eserler bırakmıştır. Bunlardan en önemlileri, Tenzihü'l-Kur'an ve Mütesâbihü'l-Kur'ân'dır.

Resûlullah (s.a.v.)'in vefatından sonra Müslümanların sayısı artmış, problemler çoğalmış ve dolayısıyla hüküm alanı da genişlemiştir. Neticede ise çeşitli müstakil ilim dalları teşekkül etmiştir. Her ilim adamı eser yazarken mâhir olduğu sahada daha cesaretle yazılar yazmış ve görüşler ileri sürmüştür. **Nitekim bir fakih, fıkhıta; bir sufi, tasavvufta mâhir olduğu gibi, bir kelamcının da, kelamla ilgili konularda maharetini gösterdiğini görmekteyiz. Bu nedenle Kâdî de tefsirle ilgili eserlerinde kelamcı olması nedeniyle, kelâmî meselelere daha geniş yer vermiştir.**

Kâdî'nin tefsir konusunda bugün elimizde bulunan eserleri, Tenzihü'l-Kur'ân ve Mütesâbihü'l-Kur'ân adlarını taşımaktadır. Yine el Muğni Külliyyâtını teşkil eden İcâzû'l-Kur'ân'ı ve el - Muhît olarak bilinen ancak bugün elimizde nüshaları bulunmayan eserleri de tefsire aittir.²¹

Kâdî, Abbasilerin bir çok beyliklere ayrıldığı bir dönemde yaşamıştır. Bu dönemde siyasî hayatta bir istikrar görülmemekle beraber, bu durum ilmî hayata pek yansımamıştır. Çünkü beylikler, ilme ve âlime değer vermede yarış halindeydiler. Büveyhoğullarının ilme ve alime değer veren ünlü veziri Sâhib b. Abbâd (ö. 385/959), Kâdî'nin ilmini takdir ederek, O'nu meclisinde görmek istemiş ve Rey'e dâvet etmiştir. Vezir hicri 360 yılında kendi el yazısı ile yazdığı bir ahidname ile Kâdî'ye Rey, Kazvin ve civarının kadılık görevini vermek istemiş; Kâdî de bu görevi kabul etmiştir. Kâdî, bu görevde bulunması nedeniyle, kendisinden başkasına verilmeyen ve söylendiği zaman ondan başkası anlaşılmayan “Kâdî'l-Kudât” ünvanını almıştır. Kâdî, bu görevi sırasında ayrıca tedaris ve te'lif ile meşguliyetini

¹⁶ Fuad Sezgin, *Geschichte der Arabischen Schrifttums*, (GAS), Leiden, 1967, I, 187.

¹⁷ Fuad Sezgin, a.g.e., I, 186.

¹⁸ Hatib el - Bağdâdî, a.g.e., XI, 113.

¹⁹ Subkî, a.g.e., V, 97; Fuâd Seyyid, a.g.e., s. 126.

²⁰ Abdülvahhâb, Hallâf, *İslâm Hukuku Felsefesi*, (Terc. Hüseyin Atay), Ankara, 1973, s. 75-76.

²¹ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Ankara, 1988, I, 329.

de sürdürmüştür. Vezir Sâhib b. Abbâd'ın vefatından sonra, O'nun yerine geçen vezir tarafından, Kâdî'nin bu görevine son verilmiştir.²²

b. Talebeleri ve Eserleri :

Talebeleri : İsmail b. Abdillâh b. Ahmed Ebi'l-Kâsım el – Bustî (ö. 420/1029) : Zeydiye mezhebine mensup Mu'tezilî bir âlimdir. "Keşfu esrâril'l-Batıniyye" adında yazma bir eseri vardır.²³ Ebû Reşid Said b. Muhammed b. Said en Nişâbüri (ö. 460/1068) : Hocasının Nişâbur temsilcisidir. Üstadının vefatından sonra O'nun ekolünü sürdürmüştür. "el-Mesâilü'l-İhtilaf beyne'l-Basriyyîn" ve'l-Bağdâdiyyin adında bir eseri vardır.²⁴

Basrî (ö. 436/1044) : Bağdât'ta doğmuştur. Rey'de hocasından ilim almıştır. Daha çok felsefede şöhrete ulaşmıştır.²⁵ Ebû Muhammed el – Hasan b. Ahmed b. Mattaveyh (ö. 469/1076) : Kâdî'nin meşhur talebelerindendir. "el – Muht bi't-Teklif" adında bir eseri vardır.²⁶ Ebû Yusûf Abdusselâm b. Muhammed el-Kazvîni (ö. 488/1090) : Tefsir sahasında şöhrete ulaşmış, Mu'tezilî bir alimdir.²⁷

Eserleri : Kaynaklar tedris ve te'lif faaliyetini hayatı boyunca sürdürmüş olan Kâdî'nin pek çok eserinin bulunduğunu kaydederler. Ancak bu eserlerden büyük bir kısmı yazma olarak dahi gönümüze kadar intikal etmiş değildir. Bu konuyla ilgilenen müsteşrikler, Mu'tezile'ye özellikle Kâdî'ye ait eserlerin Zeydiye mezhebi mensuplarınca muhafaza edilmiş olabileceğini düşünmüş ve araştırmalarını Yemen'de yoğunlaştırmışlardır. 1951 yılında yapılan çalışmalar sonucu, Kâdî'nin pek çok eserinin Yemen kütüphanelerinde yazma nüshaları bulunmuş böylece elimizde bulunan eserlerinin neşri imkanı doğmuştur. O'nun bilinen eserleri ise şunlardır:

Matbu Eserleri : *Tenzihü'l-Kur'ân ani'l-Metâin* : Birisi H. 1329 yılında Kahire'de, diğeri de tarihsiz olarak Beyrut'ta basılmış olan iki tab'ı vardır. **Bu eser, Kâdî'nin, Kur'ân'ı başından sonuna kadar tefsir edip, Kur'ân'a dil, irab, nazım, meâni ve mezhebî açısından ta'n edenlerin görüşlerini, kendi mezhebî görüşleri açısından tenkid ettiği muhtasar tefsiridir.**²⁸ Biz, bu makalemizin üçüncü bölümünde, bu eseri Mu'tezile mezhebinin genel esasları ve mezhebî tefsir anlayışı açısından değerlendirmeye çalışacağız.

Şerhu Usûl'l-Hamse : Mu'tezilenin beş ana esasını açıklayan bu eser, Dr. Abdulkerim Osman tarafından tahkik olunarak 1965'te Mısır'da yayınlanmıştır.²⁹

²² Subkî, a.g.e., V. 97.

²³ Kehhâle, a.g.e., II, 279.

²⁴ Fuad Sezgin, GAS, I, 626.

²⁵ Adnan Zarzur, a.g.e., s. 23.

²⁶ Fuad Sezgin, GAS, I, 626.

²⁷ Davûdî, a.g.e., I, 301.

²⁸ Adnan Zarzur, a.g.e., s. 25.

²⁹ Fuad Sezgin, GAS, I, 626.

Müteşâbihü'l-Kur'ân : Kâdî'nin, mezhebinin metodunu tefsirde uyguladığı eseridir. Dr. Adnan Zarzur tarafından tahkikli olarak 1969'da Kaire'de basılmıştır.³⁰

Tesbitü Delâilü'n-Nübüvve : Hz. Muhammed (s.a.v.)'in nübüvvetini ispat konusundadır. Sahasında ilk ciddi eser olarak tanıtılır. Dr. Abdulkerim Osman tarafından tahkik olunarak, Beyrut'ta 1966 yılında iki cilt halinde basılmıştır.³¹

Fadlu'l-l'tizâl : Fuâd Seyyid tarafından tahkik olunarak, Tunus'ta 1974 yılında neşrolunmuştur.³²

el - Muhît bi't-Teklif : Müellifin öğrencisi Mattaveyh tarafından bir araya getirilmiştir. Ömer Seyyid Azmi tarafından 1965 yılında Mısır'da neşredilmiştir.³³

el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhid ve'l-adl : Kâdî Abdülcebâr'ın en önemli ve en hacimli eseridir. Yirmi ciltten oluşmaktadır. 1960 yılında Mısır'da oluşturulan ilmi bir komisyon tarafından neşri sürdürülmektedir. Şu anda 14 cildi tahkik olunarak neşrolunmuştur.³⁴

Yazma Olan Eserleri : Kâdî Abdülcebâr'ın elimizde nüshaları bulunmayan bu eserlerini Fuâd Sezgin şöyle sıralamaktadır : er - Risâle fi'l-Kimya, el - Emâli fi'l-Hadis, el - Mu'temed, el - Muhit bi't-teklif, el - Hilaf beyne's-Şeyhain.³⁵

B - TENZİHÜ'L - KUR'AN ANİ'L-METÂİN

1. Kâdî Abdülcebâr ve Mu'tezile Mezhebi

Kâdî Abdülcebâr'ın Kelâm konularına dair görüşlerini Kur'ân ayetleriyle delillendirmeye çalıştığı ve kelam konularını ağırlıklı olarak ele aldığı “Tenzihü'l-Kur'ân” adlı bu eserini incelerken, O'nun sahib olduğu kelâmî düşüncesini ve bunun eserine olan etkisini bilmemiz gerekecektir. **Zîra daha önce de belirttiğimiz gibi bir âlimin fikrî yapısı ve düşünce sistemi büyük ölçüde eserine intikal etmektedir. O'nun düşünce yapısını oluşturan sistem ise, Mu'tezile mezhebi olmuştur. Bu nedenle kısaca bu mezhepten ve sisteminden bahsetmek yerinde olacaktır.** Zîra bu mezhebi ve görüşlerini bilmeden Kâdî'yi anlamamız mümkün değildir. Bu nedenle önce bu mezhepten ve görüşlerinden bahsettikten sonra, Kâdî'nin kelama dair görüşlerini ayetlerle temellendirmesi açısından önemsedüğümüz, O'nun tefsir anlayışına, dolayısıyla mezhebî görüşlerini Kur'ân tefsirine yansımaya, geçeceğiz.

a. Mu'tezile Mezhebi'nin Ortaya Çıkışı : Mu'tezile, hicri ikinci yüzyılın başlarında, dînî ve siyasî düşünce tarihinde büyük etkilerini göreceğimiz, bağımsız fikir ve doktriner bir akım olarak ortaya çıkan bir düşünce ekolüdür.

³⁰ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 339.

³¹ Adnan Zarzur, a.g.e., s. 29.

³² Fuad Sezgin, a.g.e., I, 626.

³³ Fuad Sezgin, *GAS*, I, 626.

³⁴ Adnan Zarzur, a.g.e., s. 27.

³⁵ Fuad Sezgin, *GAS*, I, 625-626.

Mu'tezile terim olarak, "ayrılmak, uzaklaşmak, bir tarafa çekilmek" manalarına gelen "İ tizâl" den ismi-fâil sigasında bir cem'î isimdir. Müfredi, "Mu'tezilî" dir.³⁶

İslâm düşünce tarihinde önemli bir yeri olan bu mezhebin bu isimle anılmasının sebebi hakkında çeşitli görüşler ileriye sürülmüş, alimler bu konuda ihtilaf etmişlerdir. Biz bu konuda İslâm âlimlerinin çoğunluğunun görüşünü vereceğiz: Kaynakların naklettiği meşhur görüşe göre bu mezhebin kurucusu Vâsıl b. Ata (ö. 131/748)'nın, Mürtekibi Kebîre (Büyük günah işleyen) meselesinde hocası Hasan-ı Basrî'den ayrıldığı, meclisini terk ettiği için "ayrılanlar, yan çizenler" manasına "Mu'tezile" diye anılmışlardır.³⁷ Ancak Mu'tezile'nin ortaya çıkışını Vâsıl b. Ata'dan önceye dayandıranlar da vardır. Bunlara göre ilk Mu'tezililer Hz. Ali ile Muaviye arasındaki siyasi olaylarda tarafsız kalan, ilim ve ibadetle meşgul kimselerdi. Bundan dolayı bu isim başlangıçta hiçbir surette zemedilen bir firkayı ifade etmiyordu. Bu tavırlarından dolayı onlara "Mu'tezile" denmesi daha ziyade siyasi durumları icabı idi. Dolayısıyla bu ilk Mu'tezililer, çok basit olarak, birbiriyle çatışan ilk müslüman gruptan hangisinin haklı olduğu konusunda tereddütler taşıyan ve İslâmî akım içinde yer alan bazı insanların mücadele sahasını terketmesi ile başlayan bir eğilim olarak değerlendirilebilirler. Hz. Ali'nin önce Talha ve Zübeyir'le sonra da Muaviye ile mücadelesi esnasında sahayı terkederek grubun iki temel kaygısı vardı. **Birincisi hangi tarafın haklı olduğu konusundaki tam bir belirsizlik, ikincisi ise bu çatışmaların İslâmî birliği tehlikeye soktuğu endişesi idi.** Bundan dolayı da İslâm'ın toplumda kökleşmesi için istikrarın sağlanması gerektiğini hissediyorlardı. Ancak kelimâ manada Mu'tezile, Vâsıl b. Ata'nın Hasan-ı Basrî'den ayrılması ile başlar. **Bunlar ise müslümanlar arasında ortaya çıkmış, mü'min bir günahkarın durumu, şerrin kaynağı, vahyin mahiyeti ve ilahi vahdetin vasfı gibi muhtelif dini meselelerde, Kur'ân ve hadise bağlı olarak bazı kavramları anlamaya yönelik, fikir yürütmekteydiler.**

Bu mezhebin ortaya çıkışını mezhepler tarihi kitapları şöyle nakleder : Bu fırkanın kurucusu sayılan Vâsıl b. Atâ, Hasan-ı Basrî'nin sohbetlerinde hazır bulunurdu. Bir gün, daha sonra insanların zihnini uzun zamandır meşgul eden "büyük günah işleyeninin durumu" meselesi ortaya çıktı. Vâsıl, hocası Hasan-ı Basrî'ye muhalefet ederek, ben büyük günah işleyenin kesinlikle mü'min olmadığını, mü'minlikle kâfirlik arasında, "el-Menziletü beyne'l-Menziletayn" de bulunduğunu söylüyorum, diyerek hocasının meclisinden ayrıldı.³⁸ Böylece ilk olarak imanla küfür arasında "Fısk" mertebesinin olduğu iddia edildi.

Mu'tezile mezhebinin kuruluşu, Vâsıl b. Atâ'ya veya daha öncelerine dayansa da, bu mezheb asıl gelişmesini Abbâsiler döneminde tamamlamıştır. Emeviler döneminde siyasi baskı altında kalan ve görüşleri bu siyasi baskıya bağlı olarak gelişen bu mezhebin Abbâsilerin kuruluşunda fikir yardımının bulunduğu bazı düşünürler tarafından ileri sürülmektedir. Emevilerin Cebriyye'yi Abbâsilerin

³⁶ İbnü'l Manzur, *Lisanü'l-Arab*, Beyrut, ts, II, 440; Abdüsselâm Harun, *el - Mu'cemü'l-Vasit*, İstanbul, ts, s. 605.

³⁷ Abdulkâhir el - Bağdâdî, *el - Fark Beyne'l-Fırâk*, (Çev. E. Ruhi Fiğlalı), İstanbul, 1979, s. 22; N. Çığatay - İ. Ağah Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ankara 1985, s. 108-109.

³⁸ en-Nâşîü'l-Ekber, *Mesailü'l-İmame*, Beyrut 1971, s. 15-19; eş - Şehrîstânî, *el - Millet ve'n-Nihâl*, thk. M. Seyyid Keylanî, Beyrut, 1975, I, 39-40; W. M. Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (Çev. E. R. Fiğlalı), Ankara 1981, s. 263; Fazlurrahman, *İslâm*, Çev. M. Dağ-M. Aydın, Ankara, 1992, s. 122.

ise Mu'tezile'yi desteklemesi, (Emeviler döneminde bazı Mu'tezili gruplar Zeydiyye ile birlikte Emevilere karşı mücadele etmişlerdir), bunu doğrular mahiyettedir. Zira Muaviye iktidara gelince her şeyi Allah'ın takdirine veren Cebriyye'yi desteklemiştir. Çünkü Cebriyye'nin görüşlerinde halifelğin kendisine ilâhî bir takdir olarak verildiğinin imajı da bulunmaktadır. Buna karşı Muaviye'ye karşı olanlar ise halifelğin ilâhî takdirle bir alakasının olmadığını, tam aksine insanların kendi isteklerinin bir sonucu olduğunu ileri sürerek Muaviye'ye karşı çıkmışlardır. Bu siyasi ortam daha sonra muhalefetin fikrî yapısını oluşturmuş ve neticede diğer bazı faktörlerle birlikte Mu'tezile'nin beş temel ilkesini vücûda getirmiştir.³⁹ Kısaca, Emevilerle muhalifleri arasındaki çatışmalar devam ettikçe bu tavır da devam etmiştir. Vasıl b. Ata ve Amr b. Ubeyd'in politik mücadeledeki tutumlarına paralel olarak geliştirdikleri düşünsel çerçeve işte bu süregelen tavrın entelektüel bir ifadesi anlamını taşımaktadır.

Bu muhalif cephe gittikçe güçlenmiş ve neticede Emevilerin yıkılmasına ve Abbâsilerin iktidara gelmesine yardımcı olmuştur. Abbâsiler de tabîî olarak bu muhalefet cephesini oluşturan Mu'tezile'yi desteklemiş ve bir dönem iktidarlarının resmî mezhebi yapmışlardır. Böylece bu mezheb yine bir süre devlet desteğinde gücünü artırmış ve belli bir döneme damgasını vurmuştur. Ne varki her aksiyon hareket beraberinde reaksiyon hareketi de getirdiğinden, bu defa Mu'tezile'ye ve Abbâsiler'e muhalefet başlamış ve neticede halife Mütevekkil bu mezhebi ve görüşlerini terketmek zorunda kalmıştır.⁴⁰

b. Mu'tezile'nin Doğuşunu Hazırlayan Sebepler : Mu'tezile mezhebi, ortaya çıkışı itibariyle, İslâmî bir gelenek içinden gelmiş ve genel politik tutumu itibariyle de diğer fırkalara benzer tutumlar sergilemiştir. Mu'tezile önderleri gerek Emeviler ve gerekse, kısa bir süre hariç, Abbâsiler zamanında kenarda durmayı yeğlemiş, bu nedenle de daha çok teorik ve kelâmî problemlerle meşgul olmuşlardır. Bu mezhebin ortaya çıkmasını hazırlayan birtakım etkenlerin olduğu genel bir kabul olarak ifade edilmektedir. Biz bu etkenlerin iki ana noktada toplandığını görmekteyiz : Birincisi, müslümanlar arasında ortaya çıkan dînî ve siyasi ihtilaflar, ikincisi, yabancı din ve kültürlerin tesiri. Şimdi bu iki ana noktayı birer paragrafta ifadeye çalışacağız.

Hız. Osman'ın şehit edilmesiyle ortaya çıkan anlaşmazlıklar İslâm toplumunda bazı iç savaşların doğmasına sebep olmuş, buna bağlı olarak da, "katl (öldürme)" işinin fazlaca işlenmesi âlimleri bu konuda ciddî bir şekilde düşünmeye sevk etmiştir. Diğer taraftan bu savaşlara katılan taraflar, çeşitli tenkitlere tâbi tutulmuş, bu konularda değişik fikirler ortaya atılmıştır. İşte Mu'tezile de bu siyasi -fikrî problemler hakkında kendine has görüşler ileriye sürmüş ve yeni bir ekol olarak ortaya çıkmıştır.⁴¹ Kısaca sahabe döneminde ortaya çıkan bazı siyasi olayların yorumlanması, bu olaylarla bağlantılı fikrî

³⁹ Nâsir Hamit, İtticâhu'l-Aklî fit-Tefsir, Beyrut, 1982, s. 11-42; Kemal Işık, Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri, Ankara 1967, s. 59-66; M. Ammâre, Mu'tezile ve Devrim, (Çev. İbrahim Akbaba), İst. 1988, s. 176-180.

⁴⁰ eş - Şehristânî, a.g.e., I, 31; Nâsir Hamit, a.g.e., s. 11-42; Ahmet Emin, Zuhru'l-İslâm, I, 38 vd.; M. Ebu Zehra, İslâm'da İtikâdî Mezhepler Tarihi, (Çev. H. Karakaya-K. Aytekin), İst. 1983, s. 164; Ammâre, a.g.e., s. 64-87; İsa Doğan, İlk Fikir Hareketleri Üzerine Bir Değerlendirme, (19 Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Samsun, 1992), sayı. 6; s. 162-171.

⁴¹ el-Malâfî, et-Tenbih ve'r-Red ala Ehl-i'l-Ehvâ ve'l-Bida', Beyrut, 1968, s. 36; Işık a.g.e., s. 28-33.

tartışmalar ve ileri sürülen görüşler Mu'tezile'nin doğmasında etkili olmuştur.

İslâmiyet Arap Yarımadası'nın dışına taşıp yayılınca, müslümanlar çeşitli inanç ve kültürlerle karşılaştılar. Bu yeni fethedilen coğrafyada İslâmiyeti kabul edenler de etmeyenler de sahip oldukları eski inanç ve kültürlerin tesirinden kısmen ya da tamamen kurtulmuş değillerdi. Bu inançlardan, İslâm'ın temel inanç esaslarına aykırı olanların yayılmasına ve müslümanların inanç dünyasında olumsuz etkiler bırakmasına karşı çıkabilmek, kuvvetli bir cedel kâbiliyeti gerektirmiştir. İşte yabancı din ve kültürlerin İslâm dünyasında yayılmaya başladığı bir ortamda Mu'tezile mezhebi kendi uslub ve yöntemiyle ortaya çıkmıştır. Bu arada Emevîler devrinden itibaren Arapça'ya tercüme edilen eski Yunan felsefesine ait eserler ilk Mü'tezililer tarafından okunmuş, beğenilmiş ve böylece bu felsefî eserler Mu'tezile ekolünün fikrî teşekkülüne tesir etmiştir.⁴² Mu'tezile'nin eski Yunan felsefesinden istifade ettiği en önemli ilim dalı ise Mantık'tır. Zira bunlar Mantık ilmini kendi görüşlerini desteklemek için kullanmışlardır. Ve bunda da başarılı olmuşlardır. Zaten rasyonelci olmaları da bunu gerektirmiştir.

c. Mu'tezile'nin Temel Esasları

Mu'tezile mezhebini, kendi görüş ve düşüncelerine bağlı olarak, ele aldığımızda onun öncelikli olarak dînî ve fikrî, sonra da siyasi alanda öne çıkmış bir fırka olarak görmektediriz. Çünkü Mu'tezile'den sayılmak için öne sürülen beş ilkedden, Tevhid, Adalet, Va'd ve Vaid dînî, sonuncusu olan Emri bil-Ma'ruf ve Nehyi anil-Münker ise siyasi birer nitelik taşımaktadırlar. Bu mezheb, kendi arasında çeşitli kollara ayrılmıştır. Bu kollardan her birinin kendine has görüşleri olmakla birlikte, bütün Mu'tezilî fırkaların ittifak ettiği bazı noktalar vardır. Bunlar beş esas halinde toplanmıştır. Şimdi bu beş temel esası ve bu esaslara bağlı olarak, Mu'tezile'nin bazı dini konularda diğer fırkalarından ayrıldığı, görüşleri kısaca ifadeye çalışacağız :

c.a. Tevhid : Mu'tezile, tevhid esasına önem veren kelâmî bir fırkadır. Tevhid, Mu'tezile'nin özünü ve görüşlerinin esasını oluşturmaktadır. Mu'tezile'ye göre, Allah birdir, eşi ve benzeri yoktur. Allah'ın bir olması ve O'nun kâdîm bulunması, Allah'a mahsus özel bir sıfattır. **Mu'tezile imamları, bu temel esastan hareketle, İlahi Sıfatlar, Ru'yetullah ve Halku'l-Kur'ân konularında kendilerine has bir anlayışa sahip olmuşlardır.**⁴³

Bu mezhebe göre Allah'ın sıfatları vardır, ancak bu sıfatlar zatından ayrı düşünülebilen şeyler olmayıp, zatında mündemictir. Buna göre Allah (c.c.) için "âlim, semî, basîr'dir" denilebilir. Ve dolayısıyla Allah zatıyla alim, zatıyla kâdîr ve zatıyla diridir, başka bir ilim, kudret ve hayat sıfatıyla değil. Böylece "O'nun ilim, semî, basar v.b. sıfatları vardır" denilemez. Çünkü ikinci anlayışa göre, Allah'ın sıfatları da zâtı gibi kadîm olacağı ve birden fazla kadîm kabul edilmiş olacağından dolayı, bu anlayış tevhid esasına aykırı düşmektedir. Yine Kur'ân'ın mahluk olması problemi, ilahî sıfatlar probleminin bir parçasıdır. Bu konuda yapılan tartışmalar bizzat yazılmış ve okunmuş Kur'ân'la alakalıdır. Ancak Mu'tezile'yi, kelâm sıfatı

⁴² Eş-Şehristânî, a.g.e., I, 30; Watt, **İslâmî Tetkikler** (çev. Süleyman Ateş), Ankara, ts, s. 61-70; Suphi Salih, **İslâm Mezhepleri ve Müesseseleri** (çev. İbrahim Sarımsıç), İst. 1981, s. 120-121.

⁴³ Bkz. Kâdî Abdülcebbar, **Şerhü Usulî'l-Hamse**, Kahire 1965, s. 213,232-534; İbn Hazm, **el - Fasl fi'l-Milel ve'l Ehva ve'n-Nihal**, Beyrut, 1975, II, 89; eş-Şehristânî, a.g.e., I, 44-45; Ebu Zehra, a.g.e., s. 156.

dahil, ilahi sıfatları inkar etmeye sevkeden şey, İslâm'daki Allah'ın birliği akidesini müdafa gayreti olmuştur.⁴⁴ Yani Mu'tezile'nin, “Kur'ân mahluk'tur” sözüyle, Allah'ın düşüncesi ve iradesini mi, yoksa Allah'ın, peygamberine apaçık bir şekilde Arapça olarak indirdiği ve namazda okunan kitabın kendisini ve mutlak manada metnini mi kasdettiğini bilememekteyiz.

Mu'tezilîler, yine bu prensipten hareketle, Allah'ın kıyamet gününde görülemeyeceğini, çünkü Allah'ı görmenin cisim, mekan, suret ve yön gerektireceğini, ayrıca Allah'ın hiçbir veçhile mahluka benzemeyeceğini ileri sürmüş ve dolayısıyla Allah'ın ahirette görülmesini inkar etmişlerdir.⁴⁵ Onlar bu konuyla ilgili ayetlerin te'vil edilmesini de kendileri açısından vacib saymışlardır.

c.b. Adalet : Mu'tezile'nin bir diğer adı da Ashabu'l-Adl'dir. Onlara bu isim şu anlayışlarının bir neticesi olarak verilmiştir : İnsan kendi fiilinin hâlikidir. Allah insana bir işi yapıp yapmama kudretini vermiştir. Eğer böyle olmasaydı, insan yaptığı işlerden sorumlu olamazdı. İnsanın ahirette sorumlu tutulması tam bir hareket hürriyetine sahip olmasına bağlıdır. Bir kimseye ihtiyarı olmadan yaptığı bir işten dolayı ceza verilmesi, Allah'ın adaletine aykırı düşer. Oysa Allah kimseye zulmetmez. Mu'tezile bu hususu bazı Kur'ân ayetleriyle de delillendirmiştir.

Mu'tezile, adalet prensibine bağlı olarak, Allah'ın kulları için şerri murad etmediğini, dolayısıyla kulların fiillerini yaratmadığını, şayet yaratmış olsaydı kul fiili cebir altında yapmış olurdu, fikrini savunmuştur. Bundan hareketle, kul için hayırlı olanı yaratmanın Allah'a vâcib olduğunu iddia etmiştir. Çünkü Allah kendisine şer ve zulüm isnad edilmesinden münezzehtir, şayet zulmü yaratsaydı zalim olurdu, şeklinde bir anlayışı savunmuşlardır. Yine bu esasa bağlı olarak, Mu'tezile, kaderi de inkar etmiştir.⁴⁶ Burada Mu'tezile'nin dini meselelere, özellikle, şerrin Allah tarafından yaratılması hususuna yaklaşımları, büyük ölçüde, onların ahlakî muhakemelerine dayanmaktadır. Onların bunu kendi ahlak anlayışlarına ters bulduklarını görmekteyiz. Çünkü, Mu'tezile'ye göre, Allah kullarını sadece iyilikleri için yaratmıştır.

c.c. Va'd ve Vaîd : Mu'tezile'ye göre bu prensibin özü şudur : Mu'tezile, kâmil imandan çıkan, fakat tamamen küfre sapmayan, fasıkların cezalandırılmasını ve mü'min olup taat üzere bulunanların mükafatlandırılmasını Allah için vacip saymıştır. Onlara göre bu görüş Allah'ın âdil olduğu ve kullarına zulmetmeyeceği fikrine dayanmaktadır. Zira Allah, Kur'ân'da insana iyi şeyleri yapmasını ve kötü şeyleri terketmesini emretmiştir. Bu ayetlerin Allah için uygulanmayacağını düşünmek bir nevi iftira demektir. Çünkü Allah insanlara emir ve nehiyleri ayırıcı bir lutf olarak aklı vermiştir. Dolayısıyla insanın sevap ve ceza görmesi ameliyle olacaktır.

Mu'tezile, bu esasa, Allah'ın suçluyu affetmemesi, tevbenin gerekliliği ve kul hakkına taalluk eden konularda şefaatin bir tesirinin olmayacağı, gibi konuları ele almıştır. Buna göre, va'd ve vaîd

⁴⁴ Abdurrahman b. Ahmet el-İci, el-Mevakif, Beyrut, ts. s. 333-336; Watt, a.g.e., s. 66-67; Çubukçu-Çağatay, a.g.e., s. 110.

⁴⁵ Bkz. Bağdâdî, el - Fark, s. 22; Ebu Zehra, a.g.e., s. 157; Ahmet Turan, İslâm Mezhepleri Tarihi, Samsun, 1993, s. 103-108.

⁴⁶ Kâdi Abdülcebâr, Şerhü Usulî'l-Hamse, s. 431-437; eş -Şehristani, a.g.e., I, 45, Salih, a.g.e., s. 124-126; Ebu Zehra, a.g.e., s. 158.

muhal değildir, gerçektir. Allah'ın sevapla va'di ve azabla da va'di mutlaka gerçekleşecektir. Böylece iyilik yapan sevapla mükafatlandırılacak, kötülük yapan da azabla cezalandırılacaktır.⁴⁷

c.d. El-Menziletü Beyne'l-Menziletyn : Mu'tezile'ye göre büyük günah işleyen ne kafir ne de mü'mindir. O kafirle mü'min arasında manevi bir dereceye sahiptir. Bu kişi fâsık'tır. Allah onların günahlarını affetmez. Tevbe etmeden ölürlerse cehenneme giderler. Ölümeden önce tevbe ederlerse mü'min sayılırlar. Ancak cehennem azabı bakımından fâsıkla – kafir denk değildir. Mu'tezile bu prensibe bağlı olarak büyük günah işleyenin imandan çıkacağını, çünkü amelin imandan bir cüz olduğunu iddia etmiştir. Ancak bu kişinin bu haliyle küfre de girmeyeceğini, imanla küfür arasında bir yerde bulunacağını benimsemiştir. Mu'tezile'ye göre bu kişiye ölünceye kadar mü'min muamelesi yapılır, şayet bu kişi şartlarına uygun tevbe ederse imana dönmüş, tevbe etmeden ölürse öldüğü andan itibaren kafir sayılır. Kısaca, Mu'tezile'ye göre bir insan Allah'a peygamberlere ve kitaplara inanır, helali helal, haramı haram sayar ve bu imanı ile birlikte büyük günah işlerse, o kişi fasık olur. Onun bu günahı onu imandan çıkarmaz, ancak mutlak olarak imana da sokmaz. O, ne mü'min, ne kafir, ne müslimdir. O sadece fasıktır, tevbe ederse imanı ona tekrar döner.⁴⁸ **Tevbe etmeden ölen büyük günah işleyenin dünyada iken mü'minlik ile kafirlik arasında bir derecede bulunması anlayışı, kelim tarihinde, sadece Mu'tezile'ye has bir anlayıştır. Burada dikkat çeken husus, Mu'tezile'nin kebir işleyen kafir sayan Haricilik ile iman sahibine küçük – büyük günahların zarar vermeyeceğini ileri süren Mürcie arasında orta bir yol tutmuş olmasıdır.** Böylece Mu'tezile, bu konuda, ne Hariciler gibi katı davranmış, ne de Mürcie gibi İslâmî prensipleri hafife almıştır.

c.e. Emr-i'bil-Ma'rûf ve Nehy-i ani'l-Münker : Bu prensip, iyi ve doğru şeyleri emretme, kötü ve çirkin şeylerden de men etme prensibidir. Mu'tezilîler, Kur'ân'da iyiliklerin emredildiği ve kötülüklerin yasaklandığı düşüncesinden hareketle, iyiliği emretmeyi ve kötülükten alıkoymayı, kendilerine vacip saymışlardır. Buna göre her müslümanın iyiliği emretmesi ve kötülüğü yasaklaması onun için bir görevdir. Bütün İslâm mezhepleri tarafından yapılması vacip kabul edilen bu prensibin uygulamasında, Mu'tezile alimleri aşırı gitmişler, iyiliği emrediyoruz diyerek, kendi görüşlerini zorla kabul ettirmeye çalışmışlar, kendilerine karşı çıkanlara da ağır hucümlerde bulunmuşlardır.⁴⁹ Kısaca kendilerini bu prensibe adayın Mu'tezile mensupları, uygulamadaki aşırı ve sertlikler nedeniyle diğer insanları gücendirmiş ve zamanla bu aşırı tutumları taraftarlarının azalmasına sebep olmuştur.

Mu'tezile'nin inanç ve düşünce anlayışının özünü teşkil eden esaslar, kısaca vermeye çalıştığımız, bu beş temel esastır. Bunlara iman etmek bir Mu'tezilî için şarttır. **İyice tetkik edildiğinde bu beş esasın insan hürriyetiyle alakalı olduğu görülmektedir. Onlara göre bu esaslar değişmeyen temel ilkelerdir. Ölçü de bu beş esastır. Bu ilkelere göre düşünülmesi ve yazılması bu mezhebe mensup olmanın bir gereği kabul edilmiştir. Ancak bu ilkeleri insanlara kabul ettirmek oldukça**

⁴⁷ eş-Şehristanî, a.g.e., I, 145; Ebu Zehra, a.g.e., s. 159; Çubukçu – Çağatay, a.g.e., s. 111-112.

⁴⁸ el – Malafî, a.g.e., s. 36-37; eş – Şehristanî, a.g.e., I, 48, Işık, a.g.e., s. 72.

⁴⁹ el – Malafî, a.g.e., s. 36; eş – Şehristanî, a.g.e., I, 56; Ebu Zehra, a.g.e., s. 160.

zordur. Bundan dolayı, bu ilkelerin, hiç kimsenin itiraz edemeyeceği naslarla, yani Kur'ân ayetleriyle, desteklenmesi gerekmektedir. Mu'tezile de bunu yapmaya çalışmıştır.

2. Tenzihü'l-Kur'ân'ın Metodu ve Kaynakları :

Tenzihü'l-Kur'ân, Kâdî Abdülcebâr'ın tefsire dair telif ettiği eserlerinden birisidir. Kâdî, bu tefsirini klasik metodlardan farklı olarak, kendi zamanına kadar pek nâdir kullanılan bir metodu yazmıştır. Bu metod, normal anlatım yerine, soru – cevap şeklinde kendisini gösteren usul farklılığıdır. Kâdî, bu metoda bağlı olarak önce soru sormakta, sonra da bu soruya kendisi cevap vermektedir. Bu metodu bazı müfessirlerde de görmekteyiz. Mesela, Zemahşerî (ö.538/1149 meşhur tefsirinde, Abdulkâdîr er – Razi (ö. 666/1267) de, “Esiletü'l-Kur'ân” isimli eserinde bu metodu kullanmıştır. Ölüm tarihleri dikkate alındığında Kâdî'den sonra gelen bu müelliflerin bu metodu ondan almış olmaları söz konusu olabilir.

Kâdî, tefsirinde bu metoda bağlı olarak genellikle “**rubbemâ kîle**” ifadesi ile soru sormuş “**ve cevabünâ**” ifadesi ile de konuya geçerek tefsirini yapmıştır.

Tenzihü'l-Kur'ân, Kur'ân'ın bütün âyetlerinin tefsir edildiği bir kitap değildir. Bu tefsir, Başara suresinden, Nâş suresine kadar olan bütün sureleri içine almaktadır. Ancak bu surelerden bazı ayetler tefsir edilmektedir. Kâdî, bu tefsirinde mezhebî görüşlerini destekleyen ayetleri ele alarak tefsir etmiştir. Diğer mezhebî tefsirlerde de bu üslubu görmekteyiz. Bu nedenle Kâdî'nin, Kur'ân'ın bazı ayetlerini tefsir etmiş olması gâyet tabiidir.

Biz, bu çalışmamızda, Tenzihü'l-Kur'ân'ın, Dâru'l-Nehdeti'l-Hadis baskısını esas aldık. Tenzihü'l-Kur'ân'ın bu nüshası, Beyrut'ta basılmıştır. Baskı tarihi belirtilmemiş olup, aynı zamanda tahkiki de yapılmamıştır. Eserin bu baskısı, 495 sahife olup, baş kısmında müellifi tanıtan bir giriş ve bir mukaddime vardır. Son kısmında ise surelerin sahife numaralarını veren bir fihrist mevcuttur.

Kâdî, tefsirinde hiçbir kaynak kitap ismi vermemiş, bazen sadece şahıs ismi vermiş, bazen de isim vermeden nakiller yapmıştır. O, bu nakilleri yaparken en çok “**Hasan'dan rivâyet olunmuştur**”⁵⁰ ifadesini kullanmıştır. Burada mezkur kişi, Ebu'l-Hasan İbrahim b. Seleme el – Kattân (ö. 345/956)'dır. Kâdî bu hocasından hadis öğrenmiş olup, aynı zamanda şafî fikhini de bu kişiden almıştır.⁵¹ Kâdî, tefsirinde İbni Abbas'tan (ö. 68/687) da nakillerde bulunmuştur. O, İbni Abbas'tan yaptığı nakillerde bazen “**İbni Abbas'tan mervîdir**”, bazen de “**İbni Abbas'tan şöyle hikaye olunmuştur**”⁵² ifadelerini kullanmıştır. Kâdî, Hasan-ı Basrî'den (ö. 110/728) de nakillerde bulunmuştur. O, bu nakillerinde “**Hasan-ı Basrî şöyle demiştir**”⁵³ ifadesini kullanmıştır.

Görüldüğü gibi Kâdî, tefsirinde bazı isimlerden nakiller de bulunmuş, ancak bu nakilleri yaptığı kitap isimlerini belirtmemiştir. Kâdî, genellikle isim belirtmede nakillerde bulunmuştur. O'nun yapmış olduğu bu nakilleri kısa ve

⁵⁰ Kâdî, a.g.e., s. 22.

⁵¹ Fuad Sezgin, GAS, I, 186.

⁵² Kâdî, a.g.e., s. 98.

⁵³ Kâdî, a.g.e., s. 326.

özdür. O, bu nakilleri yaptıktan sonra kendi görüşünü açıklamaya geçmiş ve bu nakillerinde çoğu kez şu ifadeleri kullanmıştır: “**Haberde şöyle rivâyet olunmuştur**”⁵⁴, “**Bazı sahâbeden şöyle rivâyet olunmuştur**”⁵⁵, “**Bazılarından rivâyet olunduğu gibi**.”⁵⁶ O, bu ifadeleri kullanarak pek çok nakillerde bulunmuştur. Ancak, O'nun bu nakilleri kimlerden yaptığını anlamak mümkün değildir.

3. Tenzihü'l-Kur'ân ve Mutezile Mezhebi

Tenzihü'l-Kur'ân, Kâdî'nin, Mu'tezile'nin genel anlayışını tefsire yansıttığı ve mezhebî tefsir metoduna bağlı kalarak telif ettiği tipik bir mezhebî tefsir örneğidir. Çünkü O'nun, bu tefsirinde genel olarak mezhebinin tefsir anlayışına bağlı kaldığını ve yorumlarını da bu itikâdî düşünceye dayandığını görmekteyiz. Mu'tezile'nin tefsir metodu ise dirayete bağlıdır. Kâdî'nin tefsiri de, bu nedenle bir dirayet tefsiridir. Yine O'nun bu tefsiri, dirayet tefsir ekolünden bağımsız olarak ortaya çıkan mezhebî tefsir ekolünün de çarpıcı bir örneğidir.

Kâdî, eserin mukaddime kısmında, Kur'ân-ı Kerim'in önemi üzerinde durmuş, O'nun Allah'ın insanlara bir emâneti olduğunu, insanların ihtilaflarını çözeceğini ve O'nda geçmiş ve geleceğin haberlerinin bulunduğunu belirtmiş ve Kur'ân'ın okunması ve anlaşılması gerektiğini ifade etmiştir. Ardından, Kur'ân'dan istifadenin nasıl olacağı⁵⁷, bazılarının Kur'ân'dan yanlış istifade ettiklerini hatırlatarak, O'ndan istifadenin ancak O'nun manalarını anlama, muhkem ve müteşâbih bilmekle mümkün olabileceğini söylemiştir. Ayrıca, müteşâbih konusunda yanlış anlayışlara sapıldığına da değinerek, bu tefsirin telif gayesini şöyle ifade etmiştir. “**Bu sebeplerden dolayı biz, muhkemle müteşâbih arasını ayırt eden bir kitabı yazmaya başladık. Bu kitapta, tertibi üzere Kur'ân surelerini arz ettik. Surelerdeki müteşâbih ayetlerin manalarını, O'nu te'vil eden insanlardan bir grubun hata yönleriyle birlikte açıklamaya çalıştık. Bunları en büyük sevaba ulaşmak için yaptık.**”⁵⁷

Kâdî, tefsirinde zaman zaman bağlı kaldığı mezhebî prensipleri ifade etmiştir. Bu da O'nun âyetleri yorumlarken, mezhebinin ortaya koyduğu beş temel prensibe bağlı kalarak tefsir yaptığı görülmektedir. Şimdi onun bu tefsirine bazı örnekler vermek istiyoruz:

a. Tenzihu'l-Kur'ân ve Tevhid Prensibi : Mu'tezile mezhebinin özünü tévhid prensibi oluşturmaktadır. Bu nedenle Kâdî'nin de üzerinde en çok durduğu konular tevhid prensibiyle bağlantılı konulardır. Kâdî, bu prensibe bağlı olarak, Allah'ın zâtıyla ilgili müteşâbih âyetleri; O'nun ilmi, kudreti vb. manalarda te'vil etmiştir.⁵⁸ Kâdî'nin, Allah'ın ahirette görülmesinin mümkün olmaması, Kur'ân'ın mahluk ve Allah'ın kudretinin hadis oluşu⁵⁹ ve unutmamasının da terk

⁵⁴ Kâdî, a.g.e., s. 46,224.

⁵⁵ Kâdî, a.g.e., s. 97.

⁵⁶ Kâdî, a.g.e., s. 104.

⁵⁷ Kâdî Abdülcebâr, *Tenzihü'l-Kur'ân Anı'l-Mefâin*, Beyrut, ts., Mukaddime, s. 6.

⁵⁸ Kâdî, a.g.e., s. 17,51,127,200.

⁵⁹ Kâdî, a.g.e., s. 34,152,176,198,243,264,380.

etmesi⁶⁰ anlamına geldiği şeklindeki te'villerini bu prensibe dayandırdığını görmekteyiz.

Kâdî, bu açıklamalarını, mutlak tenzihten hareketle, Allah'ın yaratıklara benzemediği tezine dayanmıştır. Mesela : “O'nun kürsüsü (mülk ve saltanatı) gökleri ve yeri çevrelemiş, kaplamıştır.”⁶¹ âyetin tefsirinde, bu âyetin, Allah'ın kürsüyü kapladığına delâlet edip etmediği sorusuna cevap olarak : “Buradaki izafetten murad; kürsinin melekler için ibadet mekanı olmasıdır. Bu tıpkı Kâbe'ye ‘Beytullah’ denmesi gibidir.”⁶² demektir. O; böylece bu âyetin tefsirinde tevhid esasına bağlı olarak teşbih konusunda hassas davranmış ve bu ayetteki kürsîden maksadın melekler için ibadet mekanı olduğunu savunmuştur. Ardından kürsîden, ilim ve kudretin de anlaşıldığını belirtmiştir. O'na göre, Allah bu ayetle kendi kudretini bildirmek istemiştir. O, tevhid prensibine bağlı kalarak yaptığı açıklamalara eserinde geniş yer vermiştir. O'nun bu konularda yaptığı yorumlar mezhebinin görüşlerine uygunluk arz etmektedir.

b. Tenzihu'l-Kur'ân ve Adalet Prensibi : Kâdî, mezhebinin beş esasından birisi olan, adalet prensibinden hareketle, insanın sorumlu olabilmesi için mutlak iradesinin var olması gereğini savunmuş ve tefsirinde insan fiilleri ve hürriyeti ile ilgili yorumlarını bu esasa dayandırmıştır. Buna bağlı olarak, Yüce Allah'ın “hidayete çevirmesi” ve “dalalette bırakması” ile ilgili bütün âyetleri, insanın mutlak iradesine hâlel getirmeyecek şekilde te'vil etmiştir. Buna göre, Allah'ın hidayette kılmasını; sevaba, cennete, basiret fazlalığına ve sevap yollarına ulaştırması⁶³, dalalette kılmasını ise; azaba, cehenneme ve kötü neticeye ulaştırması anlamlarında anlamıştır.⁶⁴ Yine içerisinde “dilemek” anlamında ifade geçen âyetleri, Allah'a değil de insanlara izafe etmiştir.⁶⁵ O'nun bu konularda yaptığı te'villeri eserinin her sahifesinde görmek mümkündür. Mesela : Nahl suresinde geçen, “Biz her ümmete Allah'a ibâdet edin ve putlara tapmaktan sakının diye Peygamber gönderdik. Sonra içlerinden bir kısmına Allah hidâyet etti. Bir kısmının da üzerine sapıklık hak oldu”⁶⁶, âyetin tefsirinde, bu âyetin, Allah'ın hidâyette kıldığını ve sapıtığına, yani bunların O'nun yaratması ile olduğuna delâlet edip etmediği sorusuna cevap olarak : “Bizim cevabımız bu ayetten murad; onlardan bir kısmını, Allah, ibâdetlere sarılmalarından dolayı doğru yola ulaştırdı. Bir kısmının da günahlarından dolayı doğru yoldan azaba sapsmaları hak oldu”⁶⁷ demektir. Biz, O'nun bu nevi te'villerine delil olarak, mezhebî görüşlerine uygun âyetleri kullandığını görmekteyiz. Yine O'nun bu te'villerini devrinin siyasi atmosferi içerisinde değerlendirdiğimiz zaman, bunların Cebriye'ye bir reaksiyon niteliği taşıdığını söyleyebiliriz. Ancak O'nun bu te'villeri, Allah'ın insan

⁶⁰ Kâdî, a.g.e., s. 51,421.

⁶¹ Bakara 255.

⁶² Kâdî, a.g.e., s. 51.

⁶³ Kâdî, a.g.e., s. 70, 103,108,176,219.

⁶⁴ Kâdî, a.g.e., s. 107,178,207,209.

⁶⁵ Kâdî, a.g.e., s. 19,160,272.

⁶⁶ Nahl 36.

⁶⁷ Kâdî, a.g.e., s. 219.

üzerindeki iradesini inkar etmesinden dolayı, diğer İslâm mezhepleri tarafından eleştirilmiştir.

c. Tenzihu'l-Kur'ân ve Va'd ve Vaid Prensibi : Mu'tezile mezhebinin beş temel esasından üçüncüsünü Va'd ve Va'id oluşturmaktadır. Bu prensip özü itibariyle iyi işler yapanların ahirette mükafatlandırılması, kötü amelde bulunanların ise ceza görmesi anlamındadır. Bu anlayış bir anlamda Allah'ın adaletinin bir sonucudur. Çünkü iyi işlerde bulunanın ahirette sevap görmemesi, Allah'ın ayetlerine ters düşmektedir. Yüce Allah Kur'ân'da yapılması iyi ve kötü olan hususları açıklamıştır. Kulların vazifesi de Allah'ın yapılmasını hoş gördüğü işleri yapmak, buna mukabil Allah'ın beğenmediği fiillerden de kaçınmaktır.

Kâdî, mezhebinin va'd ve va'id prensibinden hareketle, Allah'ın suçluyu affetmemesi, tevbenin gerekliliği, kabul edilen ve edilmeyen tevbeleri, tevbenin kabulünün vücubu, tevbenin şartları ve küçük günahlar için bile tevbe etmenin gerekliliği konularında ilgili ayetlerin tefsirinde mezhebinin anlayışına uygun izahlar yapmıştır.⁶⁸ Yine aynı prensipten hareketle, Kâdî, büyük günah işleyenin tevbe etmezse affolunmayacağı, çünkü büyük günahla imanin birlikte olamayacağı⁶⁹, şefaatin reddi ve bir kimsenin başkasının günahını yüklenemeyeceği, dolayısıyla, çocuk yaşta ölenlerin, babalarının küfründen dolayı azab göremeyeceği⁷⁰ gibi hususlarda fikrini ifade etmiştir. O'nun bu konulardaki temel yaklaşımlarını tefsirinin tamamında bulmak mümkündür. Mesela, Kâdî, Nisa süresinin 93. âyetinde geçen "*Kim kasden bir mü'mini öldürürse cezası cehennemdir*" ifadesinin, kasden adam öldürenin tevbesinin, bazılarında da rivayet olduğu gibi, kabul edilmeyeceğine delalet etmez mi şeklindeki bir soruya şöyle cevap veriyor : "Bize göre Allah taala, bütün günahlardan dolayı yapılacak tevbelerin makbul olduğunu ifade etmektedir. Bu hususu Furkan suresi, 70. âyette, küfür, katl ve zinadan sonra, geçen "*ancak tevbe edenler hariç*" ifadesi ile de te'yid etmektedir. Öyleyse bu âyetten murad, kasden adam öldürenin yerinin cehennem olması, bu kişinin tevbe etmemesindedir. Bunu da âyetin "*Allah ona gadap etti ve onu lanetledi*" ifadesi açıklamaktadır. Aynı şekilde, tevbe eden Allah'ın habibidir, Allah ona lanet etmez ve onu kendisine gazap olunacak bir menzile düşürmez, bilakis ona Allah katından bir rıza ulaştır.⁷¹

d. Tenzihu'l-Kur'ân ve el - Munziletû Beyne'l-Menziletayn Prensibi:

Kâdî'nin, tefsirinde bu prensibe bağlı kalarak, amel ile iman arasında doğrudan bağ kurduğunu, yani ameli imana dahil ettiğini görmekteyiz. Buna bağlı olarak, bazan "**iman doğruluktur**", bazan da "**iman ihlastır**"⁷² şeklinde ifadeler kullanmıştır.

Kâdî, bu prensibe bağlı kalarak yaptığı te'villerini mutlak irade kavramı ile temellendirmeye çalışmıştır. Buna göre, insan işlediği her davranışın sevab ve

⁶⁸ Kâdî, a.g.e., s. 39,71,89,238,363.

⁶⁹ Kâdî, a.g.e., s. 98,104,224,314.

⁷⁰ Kâdî, a.g.e., s. 227,238,239,362.

⁷¹ Kâdî, a.g.e., s. 104.

⁷² Kâdî, a.g.e., s. 51.

cezasını mutlaka görmelidir. Mesela : O, Enfal suresindeki “Mü'minler o kimselerdir ki namazı gereği üzere kılar ve kendilerine verdiğimiz rızıklardan hak yolunda harcarlar”⁷³ âyetin tefsirinde, bu ayetlerle mü'minlerin vasıflarının belirtildiği ve dolayısıyla imanın ilim ve amelle artacağını ifade etmiştir. Özellikle namaz ve zekatın mü'minler için birer vasıf olarak zikredildiğine işaretle şöyle demektedir. “Bunların hepsi imanın söz ve amel olduğuna delâlet eder. Yine onun içerisine bütün taatlar da girer. Ve bir kişi ibadetleri tam hakkıyla yaparsa ancak o zaman mü'min olur. Büyük günah işlediği zaman ise mü'min olmaktan çıkar.”⁷⁴ Kâdî, bu yorumu ile mezhebinin iman – amel ilişkisine bakışını tam olarak yansıtmış ve mezhebinin esaslarına tümüyle bağlı kalmaya çalışmıştır.

e. Tenzihu'l-Kur'ân ve Emr bi'l-Ma'rûf ve Nehyi anil – Münker Prensibi :

Mü'tezile, Kur'ân'da iyi amellerin emir buyrulduğu ve kötü amellerin yasaklandığı düşüncesinden hareketle bu prensibi uygulamayı vacip görmüştür. Yani her müslümanın iyiliği emretmesi ve kötülüğü yasaklaması icabeder. Mü'tezile, bu düşüncesine kaynak olarak Kur'ân'dan bazı ayetleri de delil göstermiş ve görüşünü te'yid etmiştir.

Kâdî Abdülcebâr da Mü'tezile'ye mensup bir alim olarak mezhebinin görüşlerine bağlı kalmış ve tefsirinde bu konuya yer vermiştir. O'nun bu konudaki izahlarını birkaç örnek vermekle açıklayalım :

Kâdî, bu prensibe bağlı olarak, peygambere hitaben, Tevbe suresi 125. âyette geçen “*Rabbînin yoluna davet et*” ifadesi ile, peygamberden Allah'ı birleme, onun adaletine ve sair dînî hususlara insanları davet etmesinin istendiğini ve bunun nasıl yapılacağına dair hükmün açıklandığını belirtmektedir. Dolayısıyla bu görevin peygamberden başkalarının üzerine de vacip olduğu buradan anlaşılmaktadır.⁷⁵ Yine Kâdî, Kur'ân'da iyiliği emretmenin ve kötülükten sakındırmanın mü'minlerin bir sıfatı olarak ifade edildiğini, iyiliği emretmeyen ve kötülükten sakındırmayanın imanının övülemeyeceğini ve bu görevi yapanlara cennet hazırlandığını ifade etmektedir.⁷⁶ Aynı şekilde O, münkerden sakındırmanın dinen aslî bir görev olduğunun Hucurat suresinin 9. âyetinde geçen “*Onların arasını düzeltin*” ifadesi ile sabit kıldığını belirtmektedir. Ona göre bu ayette, savaştan iki taraf arasında önce ıslah emredilmiş, sonra ikinci olarak ise saldırgan tarafla savaşmak emredilmiştir.⁷⁷ Kâdî'nin, başta aile içi problemler olmak üzere bazı anlaşmazlıklarda iyiliği emir görevinin nasıl yapılacağını, bu göreve nereden başlanacağını üzerinde durduğunu ve burada kolaydan başlamanın ölçü olduğunu ifadeye çalıştığını görmekteyiz.⁷⁸

⁷³ Enfal, 3.

⁷⁴ Kâdî, a.g.e., s. 158.

⁷⁵ Kâdî, a.g.e., s. 224.

⁷⁶ Kâdî, a.g.e., s. 168, 333.

⁷⁷ Kâdî, a.g.e., s. 396.

⁷⁸ Kâdî, a.g.e., s. 95,124.

4. Tenzihu'l – Kur'ân ve Tefsir İlmi

a. Rivâyet Yönünden Tenzihu'l – Kur'ân :

Rivâyet tefsiri; bazı ayetlerin beyan ve tefsirini bizzat yine Kur'ân'daki başka ayetlerle, Hz. peygamber'in, sahâbenin ve tabiin'in sözleriyle açıklamaktır.⁷⁹ Müfessirlerden bazıları tefsirlerinde seleften nakledilen haberlerle yetinirken, bazıları da bu haberlerle yetinmeyerek, kendi görüş ve kanaatlerini de belirtmişlerdir. Bir müfessir olarak Kâdî Abdülcebâr ise tefsirinde hem kendisinden önceki açıklamalardan istifâde etmiş, hem de kendi tefsir metoduna bağlı olarak, kendi kanaat ve görüşlerini ifâde etmiştir. Kâdî'nin bu tefsirini rivâyet tefsiri açısından ele alırken, O'nun rivâyet tefsirinden az da olsa istifâde ettiğini görmekteyiz. Ancak, O, rivâyet tefsirini amaç almakta ziyade vasıta olarak kullanmıştır. Kâdî, rivâyet tefsiri açısından daha çok âyeti âyetle tefsir yolunu tercih etmiştir. O, âyeti âyetle tefsir ederken, daha çok, tefsirini yaptığı âyetten bir önceki veya bir sonraki âyetlerden ve konu bütünlüğü sağlaması bakımından diğer Kur'ân âyetlerinden de deliller getirmiştir. O, âyetlerin bitiş ve başlangıçlarını birleştirmiştir. Kâdî, âyeti âyetle tefsirinde kısa açıklamalardan sonra, kendi görüşünü destekleyen âyetleri ard arda sıralamıştır. Ayrıca O, tefsirinde genelde âyeti âyetle tefsirle beraber, kısmen de sahâbe ve tâbiun'dan da rivâyetlerde bulunmuştur. Şimdi O'nun rivâyet tefsiri açısından yaptığı açıklamalarını birer örnekle sunmaya çalışalım :

a.a. Ayeti Ayetle Tefsiri : Kâdî, tefsirinde genellikle tefsirde en sağlam yol olan âyeti âyetle tefsir metodunu kullanmıştır. O'nun tefsirinin rivâyet yönü daha çok bu noktada gözükmektedir. Bu konuda yaptığı tefsirine iki örnek verelim :

1. Örnek : Kâdî, Yunus suresi 7. âyette geçen "*bize kavuşmayı ummayanlar...*" ifadesini ele alarak "Bu âyet Allah'ı görmenin caiz olacağına delil değil midir?" sorusuna : "Onlar sevabımıza kavuşmayı ummazlar", cevabını vererek, buradaki "**lakıye**" "karşılaşmak" manasının "**Ru'yet**" manasından olmadığını belirtmiştir. Bu görüşüne delil olarak ta, aynı âyetin sonundaki "*... Dünya hayatına râzi ve onunla emniyet içerisinde olanlar...*" ifâdesini kullanmıştır.⁸⁰ Kâdî, bu âyeti tefsirinde mezhebinin tevhid esasından hareketle, Yüce Allah'ın ahirette görülmeceğini savunmuştur. O'na göre bu âyet : Onların kıyâmet gününe imân etmediklerini açıklamaktadır.

2. Örnek : Kâdî, Hud sûresinin 45. âyetinin tefsirinde, Hz. Nuh'un, oğlunun kendi ehlinde olduğu konusunda Allah'a dua ettiğini, neticede ise oğlunun kurtarılmadığına dair bir soruya, cevaben : "Allah, Nuh'a ehlini kurtaracağını va'detti. Bundan da kendisine iman edenleri kastedti. Nuh ise oğlunun da bunlara dahil olduğunu zannetti" diyerek bu görüşünü bir sonraki "*O, senin ehlinde değildir. O, salih olmayan bir amel sahibidir*" (Hud : 46) âyetini delil getirmiştir. O'na göre bu âyetten murad, Nuh'un ehlinde iman edenlerin var olduğunun bildirilmesidir.⁸¹ Kâdî, bu âyeti tefsir ederken mutlak tenzihten hareketle, Hz. Nuh hakkında câiz olmayan bir hususu iptale çalışmıştır. Çünkü O, tefsirinde Peygamberler hakkında caiz olmayan şek, zulüm ve benzeri hususlardan kaçınmış ve bu ifadelerden doğacak yanlış anlamalara da fırsat vermemiştir.

⁷⁹ Muhammed Hüseyin ez - Zehebî, et - Tefsir ve'l-Müfessirîn, Kahire. 1961, I, 152.

⁸⁰ Kâdî, a.g.e., s. 176.

⁸¹ Kâdî, a.g.e., s. 183.

a.b. Ayeti Hadisle Tefsiri : Kur'ân tefsirinde hadisin önemli bir yeri vardır. Çünkü hadis Kur'ân'ın açıklayıcısı ve İslâm'ın ikinci kaynağıdır. Kâdî, tefsirinde hadisten az da olsa istifade etmiştir. O'nun hadisten istifadesi, başta mezhebinin görüşlerini te'yid etme konusunda olmuştur. Bununla birlikte O, hadisten, farklı konularda da deliller getirmiştir. O hadisten delil getirirken, hiçbir zaman senet veya kaynak belirtmemiştir. O'nun sünnetten istifâde ederken kullandığı bazı tabirler şunlardır. “**Rasûlullah (s.a.v.)'in şöyle dediği rivâyet olunmuştur**”⁸², “**Resûlullah (s.a.v.)'in dediği gibi**”⁸³ ve benzeri ifâdelerdir. Şimdi O'nun hadisi delil getirerek yaptığı tefsirine örnekler verelim :

1. Örnek : Nahl sûresinin 25. âyetinde, kâfirlerin sapıttıkları insanların da günahlarını yüklenecikleri bildirilmiştir. Kâdî, “bu nasıl olur?” şeklindeki bir soruya cevaben : “Onların diğer insanların küfürlerine sebep olmalarından dolayı, âyetten maksad, sapıtanların günahlarının daha büyük olmasıdır” diyerek cevap vermiştir. O, bu görüşüne delil olarak, Resûlullah (s.a.v.)'in şu hadisini delil getirmiştir : “Resûlullah (s.a.v.)'den rivâyet olunduğu gibi” : “**Her kim kötü bir âdet başlatırsa bu kötü âdetin ve onu işleyenlerin günahı, onu ilk başlatanın üzerinedir.**”⁸⁴

Kâdî, bu görüşünü mezhebinin adâlet esasına bağlı olarak savunmuştur. Çünkü bu esasa göre, bir kimse başka birisinin günahını yüklenemez. O, bu hadisin âyeti açıkladığını ifade etmiştir.⁸⁵

2.Örnek : Kâdî, Nisâ suresinin 24. âyetinin tefsirinde : “*Onlardan faydalanmanıza karşılık kararlaştırılmış mehirlerini verin*” ifadesi, normal nikah gibi, Mut'a nikahının da helal olduğuna delâlet etmez mi? sorusuna, cevap olarak : “Bu âyette kadınlardan istifadenin sebebi belirtilmemiştir. Yüce Allah, Nisâ suresinin 3. âyetinde *Beğendiğiniz kadınları nikahlayınız* ifadesiyle, bu sebebi nikah olarak bildirmiştir”⁸⁶ demektedir. Kâdî, bu âyetin tefsirinde ayrıca Mut'a nikahı üzerinde durmuş ve bu nikahın en son Yüce Allah'ın “*Ve onlar ki iffetlerini korurlar*”⁸⁷ âyeti ile haram kılındığını ifade etmiştir. Aynı şekilde O, Hz.Ömer'in minberde Mut'a'nın haramlığını açıklamasının ve buna kimsenin itiraz etmemesinin, bu konuda icmayı meydana getirdiğini belirtmiştir.⁸⁸ Netice olarak, Kâdî'nin bu tefsiri, İslâm'da Mut'a nikahının, Şia'nın savunduğu gibi, helal olmadığına, ebedîyyen haram kılındığına değinmesi açısından da önemlidir.

Kâdî'nin buna benzer görüşlerini tefsirinde sıkça görmek mümkündür. Meselâ; küçük yaşta ölen müşrik çocuklarının babalarının küfründen dolayı sorumlu tutulamayacaklarını ve benzeri hususları ifade etmeye çalışmıştır. Netice olarak, Kâdî, tefsirinde gerek farklı hususlarla ilgili âyetleri açıklamak ve gerekse kendi mezhebî görüşlerini kuvvetlendirmek için sünnetten istifade etmiştir.⁸⁹

82 Kâdî, a.g.e., s. 91.

83 Kâdî, a.g.e., s. 116.

84 Müslim el - Haccac ey - Kuşeyri, *Sahihü Müslim*, Mutâbu'l-İlm, H. No 11.

85 Kâdî, a.g.e., s. 219.

86 Kâdî, a.g.e., s. 92.

87 Mu'minûn, 5.

88 Kâdî, a.g.e., s. 92.

89 Kâdî, a.g.e., s. 116,159,188.

a.c. Ayeti Sahâbe ve Tabiin'in Sözleriyle Tefsiri: Kur'ân tefsirinde, Kur'an ve sünnetten sonra en önemli ve güvenilir kaynak şüphesiz sahâbe sözleridir. Çünkü onlar, Kur'ân'ın inmesine ve tatbikine şahit olmuşlardır. Kâdî de her müfessir gibi sahâbe ve tabiin'in sözlerinden istifade etmiştir. Ancak O, bu sözleri delil olarak kullanırken hiç bir senet ve kaynak ismi belirtmemiş, direkt olarak bu sözleri nakletmiştir. Şimdi O'nun bu konuda yaptığı tefsirine bir örnek verelim:

Örnek: Kâdî, Yüce Allah'ın, "*O'na kıyâmette şöyle diyeceğiz: Oku kitabını, bugün üzerine hesap görücü olarak nefsin sana yeter*"⁹⁰, ayetini tefsir ederken, Hasan-ı Basrî'den "*şüphesiz yaptıkların sana hesap vermede yeterli olarak dönecektir*"⁹¹ şeklinde bir rivâyette bulunur. Kâdî, bu âyeti tefsirinde mezhebinin vaîd esasından hareketle, insanın yaptıklarının karşılığını mutlaka göreceğini savunmuştur. O'na göre bütün bu korkutmalarda günahtan uzak durulması gerektiğini görmekteyiz. Verdiğimiz bu örneğin dışında Kâdî'nin, tefsirinde sahâbe ve tabiin sözlerinden fazlaca istifade etmediğini görmekteyiz.

a.d. Ayeti Nüzul Sebebiyle Tefsiri: Kur'ân'ı Kerim diğer semâvî kitaplardan farklı olarak toptan inmemiş, hâdiselere bağlı olarak parça parça inmiştir. Bazı âyetler, meydana gelen bir olaya çözüm veya hüküm getirmek veyahut da Hz.Peygamber'e sorulan bir soruya cevap vermek için nâzil olmuştur. İşte bir surenin veya bir âyetin inişine sebep olan hadise veya soruya tefsir usulünde "sebebi nuzul" denilmektedir.

Şüphesiz, nuzul sebeplerinin tefsirde büyük önemi vardır. Müfessir Kâdî ise tefsirinde, zâhiren yanlış anlaşılan ve âdeten uygun görülmeyen, lafız ve anlamları kendi tefsir anlayışına bağlı olarak tefsir ederken, sebebi nuzulden istifade etmiştir.

Kâdî, nuzul sebeplerine bağlı olarak yaptığı tefsirlerinde, mezhebinin metodu dışına çıkmamıştır. O nun bu konuda kullandığı rivâyetler kendi anlayışını destekleyici mahiyettedir. Şimdi O'nun bu tefsirine bir örnek verelim:

Örnek: Kâdî, Yüce Allah'ın, "*O yaptıklarından dolayı, azaptan kurtulacağını zannederek sevinenleri kurtulmuş sanın*" (Ali İmran:188) âyetini tefsir ederken, bu âyetin insanları sapıtmaları, Resulullah'ı yalanlamaları ve yaptıkları benzeri haksızlıklara rağmen kendilerini, Allah'ın oğulları ve sevgilileri olduklarını söyleyen Yahudiler hakkında nazil olduğunu ifade etmiştir.⁹²

Kâdî, sebebi nuzulden istifade ederek yaptığı bu tefsiri ile, inanç açısından, Allah katında İslâmdan başka hak din olmadığını belirtmiştir. Kâdî, aynı şekilde Yahudilerin yaptıkları ile söylediklerinin gerçeklerle bağdaşmadığını, dolayısıyla onların, sözlerinde yalancılar olduklarını da ifade etmiştir. Kısaca, Kâdî, kendi tefsir anlayışına bağlı olarak sebebi nuzulden büyük bir ölçüde istifade etmiştir.⁹³

b. Dirâyet Yönünden Tenzihu'l – Kur'ân :

Tefsir usulü-ilminde, dirâyet tefsirine rey ve ma'kûl tefsir de denilmektedir. Bu tefsir metodu kısaca, rivâyetlere münhasır kalmadan, dil, edebiyat, din ve çeşitli

⁹⁰ İsrâ 15.

⁹¹ Kâdî, a.g.e., s. 326.

⁹² Kâdî, a.g.e., s. 84.

⁹³ Kâdî, a.g.e., s. 80,83,213,236,263.

bilgilerden yararlanılarak yapılan tefsir demektir. Burada rey'den maksat içtihatır.⁹⁴ Tefsir tarihine baktığımızda bu tefsir metodunun bir zarurettten doğduğunu görmekteyiz. İslâm âlimleri tarafından mu'teber kabul edilen dirâyet tefsiri, tefsirle ilgili rivâyetlerin ve nakillerin terk edilmediği ancak, istenen mananın bulunamaması halinde rivâyetlere uygun olarak dil, edebiyat ve çeşitli diğer ilimlerden istifade edilerek yapılan tefsirdir.

Mezhebî tefsir ekolleri içerisinde, Mu'tezile'nin tefsir anlayışında nakilden ziyade akla önem verildiğini biliyoruz. Mu'tezile mezhebinin kendi devrinde önemli simalarından olan, Kâdî Abdülcebâr'ın da tefsirinde mezhebinin metoduna bağlı kalarak tefsir yaptığını görmekteyiz. Kâdî, özellikle müteşâbih âyetleri tefsir ederken aklî izah ve mantıktan, zahirî manası kendi mezhebî esasları ile çatışan lafızları da lûgat ve şürlle te'vil yolunu kullanmıştır. Buna göre, dirâyet tefsiri, açısından, O'nun bu tefsiri mezhebinin görüşleri paralelinde aklî izahlara ve Arap dilinin kullanımına bağlı kalınarak rey yönü ağırlıklı bir tefsirdir, diyebiliriz. Şimdi O'nun dirâyet tefsirinin konusunu oluşturan bölümleri misalleriyle incelemeye geçelim:

b.a. Müteşâbih Âyetleri Tefsiri: Tefsir ilminin önemli bir konusu olan, müteşâbihat konusu tefsir tarihinde değişik anlayışlara ve farklı tefsir ekollerinin oluşmasına sebep olmuştur. Her İslamî mezhep ve ekol müteşâbihatı kendi esasları doğrultusunda tefsir etmiştir. İslam tarihi siyasi açıdan incelendiğinde bu konunun, devletlerin yıkılması ve varlıklarını devam ettirmesinde istismara en açık bir konu olduğu görülmektedir. İslam 'ın ilk yüzelli-ikiyüz yıllık siyasi tarihi tetkik edildiğinde bu yıllarda ortaya çıkan itikâdî mezheplerin aynı zamanda birer siyâsî mezhep olduğu da anlaşılmaktadır. Sözkonusu bu ilk iki asırda ciddi bir şekilde kendisini, dînî nasların siyâsî açıdan yorumuna adanmış tek mezhep, Mu'tezile mezhebi olmuştur. Mu'tezile mezhebinin hicri dördüncü asırdaki imamı ise İmam Kâdî Abdülcebâr'dır. Kâdî, Kur'ân'ın müteşâbih âyetlerinin tefsirinde akılcı düşünmüştür. O, tefsirinde, müteşâbih âyetlerin varlığını, insanın düşünmesi ve akıl yürütmesi için bir nevi teşvik olarak belirtmiştir.

Kâdî, Yüce Allah'ın “Sana kitâbı indiren O'dur. O'nun bazı âyetleri muhkemdir. Bunlar kitabın aslıdır, diğerleri de müteşâbihdir.”⁹⁵ âyetinin tefsirinde, “Kur'ân'ın indirilişinden murad, beyândır, müteşâbih olarak nasıl indirilir”? sorusuna, şöyle cevap vermiştir: “Bazan (müteşâbih), bilgi konusunda ve insanları Kur'ân araştırmalarına teşvik etmekte daha uygun ve etkilidir.”⁹⁶ demektedir. Kâdî, bu âyetin tefsirinde devamla, âyette ifade olunan ilimden rusûh sahibi olanların müteşâbihe inandıklarını ancak, o'nu bilmediklerini ifade etmekte ve bu konuda şöyle demektedir: “İlimde rusûh sahibi olanlar (müteşâbihâtın) hepsine inanırlar, ancak o'nu bilmezler ve (bundan) da ahkâm âyetleri kastolunmamıştır.”⁹⁷

Kâdî, müteşâbih âyetleri tefsirinde, mutlak tenzihten hareketle, Yüce Allah'la ilgili olarak, mekan, cisim ve yaratılmışlara benzetilmeye dair lafız ve ifadeler üzerinde daha çok durmuştur. Şimdi O'nun bu konudaki tefsirine iki örnek verelim:

⁹⁴ İsmail Cerrahoğlu, Tefsir Usulu, Ankara, 1983, s. 230.

⁹⁵ Âli İmrân 7.

⁹⁶ Kâdî, a.g.e., s. 57.

⁹⁷ Kâdî, a.g.e., s. 58.

1.Örnek: Kâdî, En'âm suresinin 3.âyetinde geçen; "O; göklerde ve yerde (ibadete lâyık) tek Allah'tır" ifâdesinin tefsirinde; "Allah vardır, ama mekanı yoktur. Allah için makam nasıl olur?" sorusuna, cevaben: "O'nun semâvât ve arzda olmasından murad; O'nun semâvât ve arzı bilmesi, muhafaza etmesi ve düzenlemesi manasındadır"⁹⁸ demektir. Böylece O, Yüce Allah'ı mekândan tenzih etmektedir.

2.Örnek: Kâdî, Nur suresinde geçen "Allah, göklerin ve yerin nurudur"⁹⁹ âyetinin tefsirinde: "Bu âyet, Allah'ın cisim ve cisimlerin en güzeli olduğuna delâlet etmez mi?" sorusuna cevaben: "Bu âyetten murad; Allah, yerin ve göklerin aydınlatıcısıdır. Allah'ın nuru kendisine izâfe etmesi ise; aydınlatmada mübalağadır"¹⁰⁰, şeklinde bir açıklama getirmektedir.

Netice olarak, Kâdî, müteşâbih âyetleri kendi mezhebinin esaslarına bağlı kalarak te'vil etmiştir. O, bu âyetleri te'vilden kaçınmamıştır.¹⁰¹

b.b. Ayeti Lügatle Tefsiri: Mezhebî tefsir ekolleri içerisinde Mu'tezile mezhebinin tefsir anlayışında aklın ne kadar önemli olduğu bilinmektedir. Mu'tezile, akıldan sonra ikinci kaynak olarak ise, dil ve lügate müracaat etmiştir. Kâdî de buna bağlı kalarak, tefsirinde dil yönünden lügavî izah ve kaidelere geniş yer vermiştir. Şimdi kısaca O'nun bu konudaki tefsirine örnekler verelim:

1. Örnek: Bazı Kelimeleri Yüce Allah İçin Farklı Anlamda Kullanımı: Kâdî, Bakara suresinin 21.âyetinin tefsirinde "Umulurki korunursunuz" cümlesinde ve benzeri yerlerdeki "lealle" edatının şek ifâde edip etmediği sorusuna; İbn Abbas ve Hasan'dan rivâyetle "lealle" ve "asâ" edatlarının Allah için vücub ifâde ettiklerini belirterek cevap vermektedir. Bu âyetin manasının ise "lealleküm tettekûn" (korunmanız için)¹⁰² manasında olduğunu ifâde etmiştir. Yine Kâdî, İsra suresinin 79. âyetinin tefsirinde de aynı görüşünü zikretmektedir.¹⁰³ Kâdî, bu âyeti tefsirinde, va'd ve va'id prensibinden hareket etmektedir. Buna göre, Yüce Allah'ın itaat eden ve iyilik yapana sevap vermesinin vacib olduğunu, böylece bu edatların Allah için şek ifâde etmeyeceklerini savunmaktadır.

2. Örnek: Bir Edatı Farklı Anlamda Kullanması: Kâdî, Yüce Allah'ın, "Sizin için Sina dağından çıkan bir ağaç (zeytin ağacı) yarattık ki, hem yağ bitirir"¹⁰⁴ âyetinin tefsirinde "tünbitü bi'd-dühni" (yağ bitirir) ifâdesi ile ilgili olarak "yağ bitmez" denilirse, cevabımız: "Ayetten murad, ağacın bitirilmesidir. O da zeytin ağacıdır. Yani buradaki "be" harfi "lam" harfinden bedeldir"¹⁰⁵ demektir.

⁹⁸ Kâdî, a.g.e., s. 127.

⁹⁹ Nur 35.

¹⁰⁰ Kâdî, a.g.e., s. 286.

¹⁰¹ Kâdî, a.g.e., s. 119,132,175,253.

¹⁰² Kâdî, a.g.e., s. 17.

¹⁰³ Kâdî, a.g.e., s. 232.

¹⁰⁴ Muminum 20.

¹⁰⁵ Kâdî, a.g.e., s. 107.

Kâdî, bu âyeti tefsirinde, mutlak tenzihten hareketle âyetlerin mana ve lafzında, Kur'ân için caiz olmayan, âdeta uygun bulunmayan, yanlış anlamaları izaha çalışmaktadır. O, bu metodu tefsirinde sıkça kullanmıştır.¹⁰⁶

3. Örnek: Bir Kelimeyi Başka Bir Âyetteki Anlamıyla Tefsiri: Kâdî, Yüce Allah'ın "*Allah her şeyi kuşatmıştır*"¹⁰⁷ âyeti hakkında, Allah eşyayı kuşatan bir cisim midir? sorusuna, cevaben "Bu âyetteki "**mühîten**" (kuşatmak) kelimesi, "**alime**" (bilmek) manasındır. Aynı şekilde Bakara suresi 255.âyetteki "**yühîtûne**" (kuşatmak) kelimesi de bu manadadır, (yani Allah'ın ilminin kuşatmasıdır)¹⁰⁸ demektedir. O, bu tefsiri, tevhid esasına bağlı olarak yapmıştır ve eserinde bu metotla yaptığı tefsirine geniş yer vermiştir.¹⁰⁹

4. Örnek: Bir Kelimenin Manasını Kendisinin Bizzat Tefsiri: En'âm suresinin 38.âyetinin tefsirinde "*Biz O, kitapta hiç bir şeyi eksik bırakmadık*" denmesine rağmen, Kur'ân'da bir çok şeyin ismi geçmiyor, bu nasıl olur? sorusuna, cevap olarak: Kâdî, "**şey'ün**" (şey) kelimesi üzerinde açıklama yapmış ve bu kelimedenden muradın, **din konusunda ihtiyaç duyulan hususlar olduğunu ifade etmiştir**. Şayet Allah bunu açıklamamış olsaydı, Kur'ân'ın eksik kalmış olacağını belirtmiştir.¹¹⁰

Kâdî, bu tefsiriyle mutlak irade ve sorumluluğun olabilmesi için, dinin emirlerinin tam olarak bildirilmesi gerektiğini vurgulamıştır. O'na göre zaten İslâm için bunun aksini düşünmek mümkün değildir. İslâm bundan münezzehtir.¹¹¹

b.c. Ayeti Sarf ve Nahiv İle Tefsiri:

1. Örnek: Kâdî Abdülcebâr, Nisâ suresinin 34.âyetinde "*Baş kaldırmalarından endişe ettiğiniz kadınlara öğüt verin. Onları yataklarda yalnız bırakın ve dövün*" ifâdesinde: Kadınların başkaldırmaları nasihat ile geçerse, ayrılma ve dövme iyi olmaz, Allah bunu nasıl emretti? şeklindeki bir soruya cevap olarak: "**Burada murad; tertiptir, cem değildir.**" Buna göre Allah Teâlâ sanki şöyle buyurmuştur: **Onlara nasihat edin, fayda vermezse yataкта ayrılın, bu da fayda vermezse dövün**"¹¹² şeklinde bir açıklama getirmektedir.

Kâdî, bu âyetin tefsirinde, emri bi'l-maruf ve nehyi ani'l-münker esasından hareketle söz konusu âyetteki münkeri nehy üzerinde durmuş ve bunun yapılışına dair bilgi vermiştir. O'na göre bu esası uygulamada kolaydan başlanılmalıdır.

2. Örnek: Kâdî, Nisâ suresinin 176. âyetinin tefsirinde "**Fein kânetâ isneteyni**" (Kız kardeşler iki tane olursa) ifadesindeki "**İsneteyni**"nin faydası nedir? sorusuna cevap olarak: "**Kânetâ**"dan sonra "**Sağîrateyni**" ve

¹⁰⁶ Kâdî, a.g.e., s. 31,140.

¹⁰⁷ Nisâ 126.

¹⁰⁸ Kâdî, a.g.e., s. 107.

¹⁰⁹ Kâdî, a.g.e., s. 120,200.

¹¹⁰ Kâdî, a.g.e., s. 130.

¹¹¹ Kâdî, a.g.e., s. 66-69,111.

¹¹² Kâdî, a.g.e., s. 95.

“**Kebîrateyni**” gibi sıfatların söylenmesi câizdir. Allah, burada “**isneteyni**” lafzı ile muradın sayı olduğunu ifade etmektedir. Bu da yerinde bir faydadır¹¹³ demektir.

3. Örnek: Kâdî, A'raf suresinde geçen “*Bunun üzerine onları O, sarsıntı yakaladı da yurtlarında diz üstü donakaldılar*”¹¹⁴ âyeti ile bir sonraki âyetteki “*Salih de onlardan yüz çevirdi*” ifadesi arasında irtibat nasıl olur? (Yâni birinci âyette helak olma, ikinci de ise yüz çevirmenin gerekçesine dair) sorusuna, cevap olarak: “**Burada takdim ve te'hir vardır. Kelâm'da bu şekilde kullanım çok olur**”¹¹⁵ demektir. Kâdî, bu üslubla pek çok âyeti tefsir etmiştir.

5. Fıkıh Yönünden Tenzihu'l – Kur'ân :

Kâdî'nin bu tefsirini fıkıh açısından incelediğimizde, O'nun fikhî ayetleri tefsir ederken, fikhî konuların ayrıntılarına girmeden, yüzeysel bir şekilde tefsir ettiğini görmekteyiz. O, yaptığı bu açıklamalarında hiç bir fıkıh mezhebinin ve mezheb imamının ismini belirtmemiştir. Ancak, bazan İslâmî alimlerinin herhangi bir konudaki görüşünü belirtirken “**Alimler şu kanaattedirler**” diyerek kısa nakillerde bulunmuştur. Kâdî, uzun yıllar kadılık yapmasına rağmen, tefsirinde daha çok itikâdî açıklamalara yer vermiştir. Bununun sebebinin ise, O'nun yaşadığı devirdeki yaşanan sosyal olaylara ve siyâsî yapıya bağlamamız gerekmektedir. Kâdî, tefsirinde fıkıhla ilgili yaptığı kısa açıklamalarında, **fikhî âyetlerin hikmet ve muradını belirtmek istemiştir**. Kısaca O'nun fikhî âyetleri tefsirini iki sebebe bağlamamız mümkündür. Bunlar; ayetlerdeki hükümleri hikmetlerle açıklaması ve ayetlerdeki muradı belirtmesidir.

Kâdî, âyetlerin ifade ettiği fikhî hükümlerden, akla, şeriate ve insan fitratına aykırı görünenlerini hikmet ve mantıkla izah etmiştir. Şimdi O'nun bu konudaki tefsirine bir örnek verelim:

1. Örnek: Kâdî, Bakara suresinin 179.âyetinde “*Kısasta sizin için hayat vardır*” ifâdesini şöyle tefsir etmektedir: “**Çünkü bir kimse başkasını öldürmekle kendisinin de öldürüleceğini anlarsa öldürme işinden elini çeker ve böylece öldüreceği kişi hayatta kalmış olur.**”¹¹⁶ Kâdî, bu âyeti tefsirinde, Kısasta hayatın olmasını hikmetle açıklamıştır. Yine bu metodla, “içkide-menfeatin olmasını” aynı mantıkla izaha çalışmıştır.¹¹⁷ Kâdî, bu metodu, fikh'in ibadet ve muamelatla ilgili bütün konularında kullanmıştır. Bize göre O'nun kullandığı bu metod bir çok açıdan faydalı olmuştur. Çünkü, insanlar her devirde bu türlü tefsirlere ihtiyaç duymuşlardır.

2. Örnek : Kâdî, Yüce Allah'ın “*Hoşunuza gitmediği halde, savaş size farz kıldı*”¹¹⁸ âyetini tefsirinde, Allah'ın farz kıldığı bir şeyin insanın hoşuna gitmemesinin nasıl olacağı? sorusuna cevap olarak: “**Ayetten murad; insanın kerih görmesi değil, cihatta olan meşakkatten dolayı, insanın ondan uzak durmayı istemesidir**. Bilakis, Allah cihadı farz kılması ve O'na teşvik

¹¹³ Kâdî, a.g.e., s. 108.

¹¹⁴ Araf 178.

¹¹⁵ Kâdî, a.g.e., s. 149.

¹¹⁶ Kâdî, a.g.e., s. 41.

¹¹⁷ Kâdî, a.g.e., s. 42.

¹¹⁸ Bakara 216.

etmiştir. Böylece bu âyetin bunun dışında anlaşılması sahih olmaz”¹¹⁹ demektedir. Kâdî, bu âyetin tefsirinde, adalet prensibinden hareketle, “kul için uygun olanı yaratmanın Allah'a vacib olduğunu” savunmuştur. O, tefsirinde bu şekildeki anlayışı geniş yer vermiştir.

Kâdî, tefsirinde fıkıh usûlü ile ilgili pek fazla bilgi vermemiştir. Sadece mezhebinin tefsir anlayışına paralel olarak bazı ayetlerin tefsirinde kısa açıklamalar yapmıştır. Şimdi O'nun bu konudaki tefsirini örnekleri ile sunalım:

3. Örnek : Yusuf suresinin 27.âyetinde, Hz.Yusuf'un suçunun sabit olup olmaması ile ilgili olarak, gömleğinin nereden yırtıldığına bakılması ve buna göre hüküm verilmesi ifade olunmuştur. Kâdî bu âyetin tefsirinde, “bu şekilde hüküm vermek nasıl olur, bunun tersine de hüküm verilebilir”, sorusuna, cevap olarak **“Buna benzer bir uygulama zamanımızdaki şeriata de uygundur. Bu gibi hususlar bizim şariatimizde de caizdir. Mesela; kayıp eşyanın alâmetler ile isteyene verilmesi v.b. olduğu gibi”**¹²⁰ demektedir. Kâdî, yaptığı bu açıklama ile, Hz.Yusuf'u tenzihe çalışmıştır. Buna delil olarak da sözkonusu uygulama ile bizim şariatimizdeki bazı uygulamalar arasındaki benzerliklerden istifade etmiştir. O, yaptığı bu tefsir ile âyetin konusunu itikâdî boyuta taşımıştır. Netice olarak, O'nun yaptığı bu açıklama dirâyet tefsiri açısından geçerli bir açıklamadır.

4. Örnek : Kâdî, Bakara suresinin 221.âyetinin tefsirinde, “Allah'a örtak koşan kadınlarla, onlar iman etmedikçe evlenmeyin” ifadesi ile Allah, İslâm'ın kuvvet bulmasından önce, kâfirlerin güçlü olmaları nedeniyle, onların kadınları ile evlenmeyi haram kılmıştır. Daha sonra İslâm kuvvetlenip onlar cizye vermeye başlayıp, kuvvetleri kalmayınca, Yüce Allah Mâide suresinin 5. âyeti ile “*Hristiyan ve Yahudilerden hiir ve iffetli kadınları mehirlerini verip nikahlayınca onlar size he'laldir*” kitap ehli olan kadınlarla evlenmenin caiz olması için **“Muhsan”** olmaları şartını getirmiş, evliliğin de bu şartla helal ve caiz olacağını bildirmiştir.¹²¹ demektedir. Kâdî, bu ayetler arasında bir zıtlığın olmadığını, tahsisin olduğunu ifade etmiştir. Netice olarak, Kâdî, tefsirinde, fikhî âyetleri, kısa açıklamalarla tefsir etmiştir. O'nun bu tefsiri mezhebinin tefsir anlayışına uygundur.

6. Kâdî Abdülcebâr'ın Diğer Görüşleri :

a. Nesh : Tefsir usulü ilminin önemli bir konusu olan Nâsih ve Mensûh, tamamıyla rivâyete dayanan ve daha çok Kur'ân'ın ahkam âyetlerini ilgilendiren bir ilimdir. Nesh; şer'i bir hükmün daha sonra gelen şer'i bir delille kaldırılması veya değiştirilmesi demektir. Bu durumda sonraki hükme nâsih, geçerliliği kaldırılan önceki hükme ise mensûh denilir.

Kâdî, yeri geldiği zaman “usuli bilgi” olarak nesh konusunda bilgi vermiştir. Mesela: Bakara suresinin 106. âyetinin tefsirinde verdiği “Neshin, Kur'ân veya hadisle bize bildirilmesi arasında fark yoktur”¹²² ifadesiyle, Nesh'i kabul ettiğini ve neshin hem âyetle ve hem de hadisle olabileceğine dair görüşünü belirtmiştir.Yine, Ali İmrân suresinin 3.âyetinin tefsirinde de neshle ilgili olarak,

¹¹⁹ Kâdî, a.g.e., s. 43.

¹²⁰ Kâdî, a.g.e., s. 191.

¹²¹ Kâdî, a.g.e., s. 44.

¹²² Kâdî, a.g.e., s. 35.

nâsîh ve mensuhun semâvî kitapların birbirlerini doğrulamalarına mâni olmadığıni ifâde ederek şu görüşü savunmaktadır: "Kur'ân'da olan bir şey gerek nesh ve gerekse başka şeylerden dolayı; Tevrat ve İncil'e muhalif olursa, Kur'ân'ın kendisinden öncekileri tasdik ettiğini beyan eden âyet nasıl anlaşılır? denilirse, cevabımız: "Nâsîh'in olması muhalefet olmaz, çünkü mensuhla belli bir zamanda ibadet olunup, nâsîhle de o zamandan sonraki zamanda ibadet olunur. Bunda bir hilâf yoktur. Bizim şeriatimizde de nâsîh ve mensuhun olması bazı emirlerin bazısını doğrulamamasını gerektirmez"¹²³ demektir.

Yine Kâdî, Mâide suresininin 46.âyetinin tefsirinde de aynı görüşünü ifâde ederek şöyle demektedir: "**Şeriatlerde neshin olması, onları müttefik olmaktan çıkarmaz**" ve bu açıklamasının devamında, Kur'ân'ın dışındaki semâvî kitapların tahriflerinin bugün tesbit olunamamasından dolayı, insanı onlardan men ettiğini de ifâde etmektedir.¹²⁴ Şimdi O'nun neshten istifâde ederek yaptığı tefsirine örnekler verelim:

1.Örnek: Nisâ suresininin 8. âyetinde miras taksiminde hazır bulunan yakınlar, yetimler ve yoksulların da rızıklandırılması istenmiştir. Kâdî, bu âyetin tefsirinde, "Onların terekeden hakkı yoktur," bunun faidesi nedir? sorusuna "**Bu (uygulama) eskiden de var idi. Bu aynen, Allah'ın, yakınlarla, anne ve babaya miras âyetinden önce vasiyyeti vacib kılması gibidir**" diyerek bu hükmün miras âyeti ile nesh olduğunu belirtmiştir.¹²⁵ Kâdî, bu ayeti tefsiri ile İslâm'ın ilk yıllarında olan bir uygulamanın sonradan kaldırıldığını, misalle izah ederek, âdete muhalif görünen bu hususu açıklamıştır. Çünkü O'na göre hükümlerde maslahata bağlı olarak neshin olması câizdir.

2.Örnek: Kâdî, Yüce Allah'ın, "**Yeminlerinizin bağladığı kimselere de paylarını verin**"¹²⁶ âyetinin tefsirinde, kişi anlaşmalarla neden mirasçı olacağı sorusuna: "**Bu, İslâm'ın ilk yıllarında geçerli idi. Sonra miras âyeti ile nesh oldu**" şeklinde cevap verir. Aynı şekilde hicretle mirasçı olmanın da nesh olduğunu kaydetmiştir.¹²⁷

Netice olarak, Kâdî, neshten istifade ederek pek çok âyeti tefsir etmiştir. Ancak O, bu tefsirini, itikâdî olmayan, muamelatla ilgili belirli konulara tahsis etmiştir.

b. Kıraat : Tefsir usulünde, Kıraat, Kur'ân kelimeleri üzerinde med, kasır, hareke, sükun, nokta ve irab bakımından olan değişikliklere denilmektedir. Kıraat ilmi bütünüyle rivâyete dayalı bir ilimdir. Bu ilmin Kur'ân âyetleri ile ilgili olması ve Kur'ân'ın mânâ ve tefsirinde ihtilaflara sebebiyet vermesi, tabiatıyla tefsir ilmine etki etmiş ve bu ilmin bir konusu olmuştur.

Kâdî, kıraat ilminden, mezhebî görüşlerinin teyidi için, kısmen de olsa istifade etmiştir. O, kıraat ilminden istifade ederken vermiş olduğu rivâyetlerde, şahıs

¹²³ Kâdî, a.g.e., s. 57.

¹²⁴ Kâdî, a.g.e., s. 57-118.

¹²⁵ Kâdî, a.g.e., s. 88.

¹²⁶ Nisâ 35.

¹²⁷ Kâdî, a.g.e., s. 94.

isini bazı yerlerde belirtmiş, bazı yerlerde ise belirtmemiştir. Şimdi, O’nun bu konuda yaptığı tefsirini bir örnekle açıklayalım:

Örnek: Kâdî, Âli İmran suresinde geçen “*Bir Peygambere emânete hiyanet etmek yaraşmaz.*”¹²⁸ âyetinin tefsirinde, “Bu, peygamberler için sahih olur mu?” sorusuna cevap olarak: “Bir kıraate göre bunun (hiyânetin) nisbet edilmesi, diğer bir kıraate göre ise bunu yapması yaraşmaz. Biz (ise) her ikisinden de tenzih ederiz”¹²⁹ demektedir.

Kâdî, yaptığı bu tefsirini mezhebinin adalet prensibine bağlı kalarak yapmıştır. O’nun, kendi görüşünden önce, farklı iki kıraatin okunuş tarzını rivâyet etmesi, bu konudaki hassasiyetini göstermektedir. Aynı zamanda, bu rivâyetler bu âyetin yanlış anlaşılması için birer ipucu teşkil etmektedirler. O, yaptığı bu rivâyetlerde görüldüğü gibi isim ve senet vermemiştir.

Netice olarak, Kâdî, tefsirinde kıraat ilminden istifade etmiştir. O, Kur’ân’ın manâ ve nazmı ile ilgili olarak, gramer kaidelerini başarılı bir şekilde kullanmış ve bundan geniş ölçüde istifade etmiştir.

Sonuç olarak; bu çalışmamızın belli başlı neticelerini şöylece özetleyebiliriz: Hicri dördüncü asrın ilk çeyreğinde Hemedân yakınlarında, Esedâbâd’ da doğmuş, zamanın ilim ve düşünce hayatını etkilemiş ve uzun süre yaşadıkdan sonra hicri 415 tarihinde vefat etmiş olan Kâdî Abdülcebâr, Mütezile’nin ileri gelen imamlarındanır.

Kâdî, kelâm ilminde mezhebinin hocası olmuş, fıkhıta ise “**Kâdî’l-Kudât**” makamına ulaşmıştır. Ve uzun müddet kadılık yapmıştır.

Kâdî, İslâm düşünce tarihinde bir müfessirden ziyade bir kelimci kişiliği ile tanınmaktadır. O’nun, kelimciliği yanında tefsirle de ilgilendiği bilinmektedir. Kâdî’nin tefsiri “**Tenzihü’l-Kur’ân**” bu yönüyle Mu’tezile mezhebinin önemli tefsirleri arasındadır. Kâdî, görüşlerini temellendirmek için Kur’ân’dan deliller almıştır. O, görüşlerini açıklamak için hazırladığı tefsirinde, nakilden çok akla önem vermiştir. Aynı zamanda onun diğer eserleri sahalarda büyük öneme sahiptirler.

Kâdî, tefsirinde âyetleri genellikle mezhebî açıdan tefsir etmiştir. **O’nun tefsirinde, gâyesi tefsir yapmak değil bilâkis âyetleri fikirleri doğrultusunda te’vil etmek olmuştur.** Yâni tefsir, O’nun için gâye değil bir vasıttır. Tenzihü’l-Kur’ân’da âyetler meseleler içerisinde tefsir edilmiş olup bazan bir âyet, birkaç mesele içerisinde tefsir edilirken, bazan da birkaç âyet bir mesele içerisinde tefsir edilmiştir. Bu meseleler aynı zamanda soru ve cevabı da içine almaktadır. Tenzihü’l-Kur’ân’da sureler ve âyetler sırasıyla tefsir edilmiştir. Ancak âyetlerin tefsirinde bazan sıra takip edilmemiş olup, konu bütünlüğüne bağlı olarak, âyetler arasında te’hir ve takdimler yapılmıştır. Sure ve âyetlerle ilgili olarak tarihî açıdan açıklayıcı bilgiler pek verilmemiştir. Sadece Yusuf suresinin başında kısa bir hikâyemsi bilgi verilmiştir. Fil suresinde ise hiçbir âyet tefsir edilmemiş, sadece sûrede anlatılan olayla ilgili kısa bir tarihî bilgi verilmiştir.

Tenzihü’l-Kur’ân’ın dirâyet yönü daha ağır basmaktadır. Kâdî rivâyetlerden sadece kendi görüşlerini destekleyenleri almıştır. Dirâyet tefsiri açısından ise dil ve

¹²⁸ Âli İmrân 61.

¹²⁹ Kâdî. a.g.e., s. 83.

mantık kaidelerini esas kabul etmiştir. Tefsirinde nakilden çok akla önem vermiştir. Bunu da güçlü bir akıl ve geniş bir dil bilgisi ile yapmıştır. Dolayısıyla tefsirinde çoğu kez soru-cevap yöntemini kullanmıştır.

Kâdî, tefsirinde bazan kendi mezhebinin görüşünün aksini savunan diğer mezheplerin görüşlerini tenkit etmiştir. Bazan da mezhebî esasları doğrultusunda sahih hadisleri de reddetmiştir. Meselâ; Miraç'la ilgili olarak, Hz.Peygamber'in Yüce Allah'ın yanına gidip gelmesine dair haberi reddetmektedir. Kâdî'nin bu tefsiri kelâm meseleleri ile birlikte tefsir ilmi açısından da birçok faydeleri sunmaktadır. Bunların başında lugat ve gramerle ilgili tesbitleri gelmektedir. Kâdî'nin bu tefsiri, isminden de anlaşılacağı üzere kısaca, **Mü'tezile mezhebinin görüşleri paralelinde mutlak tenzih, adl ve irâdeyi esas alarak bu mezhebe yapılan itirazlara cevap niteliği taşımaktadır.**